

112
5(A-B)

अथ Muktavali vyachya Din Kari

॥ मुक्तावली व्याख्या दिन करी ॥ (A)

(न्यायशास्त्रम्)

147

॥ विषयतावादार्थः ॥ (B)

अथ विषयता व्यापार्थः ॥

॥२॥
५(A)

श्रीगणेशायनमः ॥ विषयता च स्वरूपसंबंधविशेषज्ञानादीनां विषयेन त्वतिरिक्ता मानाभावादि ति प्राच्यः ॥ तदसंगत
थाहि ॥ विषयतायाः ज्ञानादि स्वरूपत्वे घटवद्भूतलमिस्यादिज्ञाननिरूपितानां घटभूतलादिवृत्तिविषयतानामभेदापत्त्या
तादृशज्ञानानंतरं घटप्रकारकज्ञानवानहमिस्यादिप्रत्ययवत्भूतलप्रकारकज्ञानवानहमिस्यादिप्रत्ययप्रसंगः ॥ घ
टनिष्ठप्रकारतारव्यतज्ज्ञानरूपविषयताया भूतलादिवृत्तित्वात् ॥ एवं घटपटाविति समूहालंबनधियोभ्रमत्वाप
त्तिश्च ॥ पटनिष्ठज्ञानरूपविशेष्यतायाः घटनिष्ठघटत्वप्रकारतानिरूपिततज्ज्ञानरूपविशेष्यताभिन्नतया तादृ
शज्ञानस्य घटत्वप्रकारतानिरूपितपटनिष्ठविशेष्यताशालित्वात् ॥ विषयस्वरूपत्वे च घटभूतलसंयोगादस्याद्या
कारकसमूहालंबनीयघटादिनिष्ठस्वरूपविषयताभ्यां घटवद्भूतलमिस्यादिविशिष्टज्ञाननिरूपितघटादिनिष्ठवि
षयतानां तत्स्वरूपत्वेनाविलक्षणतया समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्या वैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ न च विशिष्टज्ञानसंबंध
संबंधोप्यधिकोभासते न तु समूहालंबनइत्येव तयोर्वैलक्ष्यण्यमुत्पन्नइति वाच्यं ॥ संबंधसंबंधमादायापिस
मूहालंबनसंभवात् ॥ घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वादीनीत्यादि ॥ तस्मात्तज्ज्ञानविषयाभ्यां विषय
त्वमतिरिक्तमेवेत्यनन्यगत्यास्वीकरणीयं ॥ तच्चाश्रयतया विषये ज्ञाने च निरूपकत्वसंबंधेन वर्तत इति ॥ एतेन वि

9

नचविषयताप्रतियोगित्वमेवविषयित्वमस्तु किंतस्या अतिरिक्तत्वास्वीकारेणेतिवाच्यं ॥ विषयित्वप्रतियोगित्वमेवविषयित्वमि
त्यपिबन्तुत्राक्यत्वात् ॥ तस्माद्विनिगमनाविरोधेणउभयमेवातिरिक्तं ॥ विषयत्वादिकतुविषयभेदेनभिद्यते ॥ अन्यथाघटवद्भूत
त्वमित्यादिज्ञानीयविषयतानां चाभेदप्रसंगेनपूर्वान्नानुपपत्तिरित्येवस्थ्यात् ॥ ननुज्ञानव्यक्तिभेदेनापिभेदोदः ॥ मानाभावा
त् ॥ तच्चद्विविधं ॥ किंचिद्विषयत्वानिरूपितं तन्निरूपितं च ॥ निर्विकल्मषकीयविषयताविषयत्वानिरूपिता ॥ निर्विकल्म
कीयघटादिविषयतायाः घटत्वादिविषयतानिरूपत्वमानाभावात् ॥ विशिष्टबुद्धिविषयताश्च विषयत्वातरनिरूपिताः ॥ प्रकारताविशे
ष्यतासंसर्गरूपाणां तासां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावसत्त्वात् ॥ अन्यथाघटवद्भूतत्वमित्याकारकज्ञानविषयतायाः अवेक्ष्यप्रसंगा
त् ॥ मन्मतेप्रथमघटप्रकारत्वं भूतत्वं विशेष्यत्वयोर्बहिःप्रकारत्वपर्वतविशेष्यत्वयोः परस्परनिरूप्यनिरूपकभावः ॥ द्वितीयतुबहिःप्र
कारत्वभूतत्वं विशेष्यत्वयोर्घटप्रकारत्वपर्वतविशेष्यत्वयोरिति वेत्तव्यं ॥ एवं घटवद्भूतत्वं घटवान्पर्वतइत्याकार
कसमूहालंबनेभूतत्वाद्येकैकविशिष्यनिष्ठविशेष्यताया अपि घटपटादिप्रकारभेदेनभेदो बोध्यः ॥ उभयनिरूपितैक विशेष्यता
प्रकारताया उभयप्रकारतानिरूपितैक विशेष्यतायास्वीकारतादृशसमूहालंबनादावतिरिक्तविषयताकल्मसप्र
संगात् ॥ मन्मतेघटवद्भूतत्वमित्याकारकप्रत्येकज्ञाननिरूपितप्रकारताभ्यां प्रत्येकविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभ्यां
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताभ्यामेवचउपपत्तेः ॥ समूहालंबनप्रकारताभेदेनविशेष्यत्वाभेदघटवद्भूतत्वं पटवच्चेति
समूहालंबनज्ञानात् एकत्रह्यमितिरीत्यानानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहे घटवद्भूतत्वं पटवदित्यादिज्ञानरया वैलक्षण्यप्रसंगः

धर्म

ममत्तुसमूहालंबनेप्रकारभेदेन विशेष्यत्वाभेदेनलेकत्रद्वयमितिरीत्यात्तादृशबोधइतिसमूहालंबनतस्तस्यैवलक्षण्य
पपत्तिः॥ विशेष्यत्वंप्रकारत्वंचद्विविधं॥ किंचिद्धर्मानवच्छिन्ननिरवच्छिन्नच॥ तत्रकिंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभूत
लत्वाद्येकविशेषणविशिष्टघटादिरूपापरविशिष्ट्यावगाहिज्ञाने॥ तत्रघटादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाःभू
तलत्वाद्यवच्छिन्नत्वात्॥ अन्यथाकेवलमेकत्रद्वयमितिरीत्याभयैवेशिष्ट्यावगाहिनोभूतलंघटवदितिज्ञानाद्वि
शिष्टैर्विशेष्यबोधस्यैवलक्षण्यपपत्तिः॥ किंचिद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतान्वविशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यावगाहिघटवदि
याकारकज्ञाने॥ तत्रघटादिप्रकारतायाघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वात्॥ अन्यथाकेवलंविशेष्यविशेषणतत्रचविशे
षणान्तरमितिरीत्याघटघटत्वाद्यवगाहिनस्तथाविधज्ञानाद्विशिष्टैर्विशेष्यबोधस्यैवलक्षण्यानुपपत्तिः॥ प्रपञ्चितं चेदमन्य
भाधिकं॥ तदंशविशेषणतापन्नस्यैवतन्निष्ठाविषयतावच्छेदकमितितुंबाध्यं॥ तद्धर्मावच्छिन्नविषयताचिन्नतद्धर्माप्रका
रतानिरूपिता॥ तस्यास्तथात्वेमानाभावात्॥ नचैवंभूतलंघटवदियादिज्ञानात्भूतलत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्य
ताशालित्वानुपपत्तिरितिवाच्यं॥ केवलमेकत्रद्वयमितिरीत्याभूतलत्वाद्यवगाहिनोभूतलत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्य
तावच्छिन्नभूतलत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानियामकसामग्र्या अपितादृशविशिष्टैर्विशेष्यबोधकाले
सत्त्वान्नस्यतादृशविषयताशालित्वस्यावश्यकत्वान्नतएवतथात्वापपत्तिः॥ वस्तुनस्तु॥ विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकत्वा

२

निरवधिन्नविषयतानां निरिवल विशिष्टबोधसाधारणस्य खंडितत्वात् तथा विधिविशेष्यताशून्यबोधस्य भूतलत्वा
 दिप्रकारतानि रूपात्तविशेष्यताशालित्वोपपत्तये भूतलत्वावधिन्नविशेष्यताया एव तत्प्रकारतानि रूपात्तत्वं स्वी
 करणीयं ॥ अथैवं तादृशज्ञानस्य भूतलत्वप्रकारतानि रूपात्त भूतलत्वावधिन्नविशेष्यताशालित्वाद्भूतल
 त्वविशिष्टभूतलत्वे विशिष्टावगाहिना भूतलं भूतलमिहाकारकज्ञानस्यैव लक्षण्यानुपपत्त्या तादृशज्ञानानंतरं भूतलत्वं विशि
 ष्टभूतलत्वं विशिष्टावगाहिस्मरणापत्तिरिति चेन्न ॥ घटवद्भूतलमिहाकारकज्ञानीयभूतलविशेष्यताया भूतलत्वप्रकार
 तानि रूपात्तत्वे पितरस्या भूतलत्वावधिन्नलेखि विशिष्टत्वेन न तन्निष्पत्त्ये ॥ किंतु भूतलविशेष्यतात्वेन भूतलं भूतलमि
 यादौ च भूतलत्वावधिन्नविशेष्यताया भूतलत्वावधिन्नविशिष्टविशेष्यतात्वेनैव भूतलत्वप्रकारतानि रूपात्त
 त्वमित्यभ्युपगमेन तद्वैलक्षण्यापपत्तेः ॥ अवच्छेदकत्वमपि द्विविधं ॥ सावधिन्ननिरवधिन्नैव ॥ तत्रोव
 धिन्नावच्छेदकत्वं ॥ आतिमद्घटवदिसादौ तत्र भूतलनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतायाः सावधिन्नवच्छिन्नत्वात् ॥ भूतलं घ
 टवदिसादौ च भूतलत्वनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वादि के निरवच्छिन्नमिति ॥ एवमवच्छेदकतानि रूपात्तत्वावच्छेदकत्वा
 दिकं मपि व्याख्यातं ॥ अवच्छेदकतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वांशविशेषणतापन्नस्येति तु बोध्यं ॥ विषयतावद्विषयताभि
 देनानुगुणमानां अनुगमकं विषयतात्वमप्यतिरिक्तमास्थेयं ॥ अन्यथा घटो ज्ञानविषयः पटो ज्ञानविषय इत्याका

वहिमदन्यं ॥ वन्हित्ववद्वा न्न इसादौ ॥ आद्या निरवधिन्ना ॥ द्वितीया च सावधिन्ना ॥

अथ विषयतावादार्थः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ विषयता च स्वरूपसंबंधविशेषो ज्ञानादीनां विषयेन त्वतिरिक्ता मानाभावादिति प्राच्यः ॥ तदसत् ॥ त
 थाहि ॥ विषयतायाः ज्ञानादिस्वरूपत्वघटवद्भूतलमिहादिज्ञाननिरूपात्तानां घटभूतलादिवृत्तिविषयतानामपेक्षाया
 तादृशज्ञानानंतरं घटप्रकारकज्ञानवानहमिहादिप्रत्ययवत् भूतलप्रकारकज्ञानवानहमिहादिप्रत्ययप्रसंगः ॥ घ
 टनिष्ठप्रकारतारव्यतज्ञानरूपविषयताया भूतलादिवृत्तित्वात् ॥ एवं घटपटावितिसमूहालंबनधियोभ्रमत्वाप
 तिश्च ॥ पटनिष्ठज्ञानरूपविशेष्यतायाः घटनिष्ठघटत्वप्रकारतानि रूपात्तज्ञानरूपविशेष्यतावधिन्नतया तादृ
 शज्ञानस्य घटत्वप्रकारतानि रूपात्तपटनिष्ठविशेष्यताशालित्वात् ॥ विषयस्वरूपत्वं घटभूतलसंयोगइत्याद्या
 कारकसमूहालंबनीयघटादिनिष्ठस्वरूपविषयताभ्यां घटवद्भूतलमिहादिविशिष्टज्ञाननिरूपात्तघटादिनिष्ठवि
 षयतानां तत्स्वरूपत्वेना विलक्षणतया समूहालंबनविशिष्टबुध्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ नच विशिष्टज्ञानसंबंध
 संबंधाप्यधिको भासते न तु समूहालंबनइत्येव तयोर्वैलक्ष्येणैव मुसह्यतइति वाच्यं ॥ संबंधसंबंधमादाया पिस
 मूहालंबनसंभवात् ॥ घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वादीनीत्यादि ॥ तस्मात्तज्ञानविषयाभ्यां विषय
 त्वमतिरिक्तमेवेत्यनन्यगत्यास्वीकरणीयं ॥ तच्चाश्रयतया विषये ज्ञाने च निरूपकत्वसंबंधेन वर्ततइति ॥ एतेन वि

॥२
 ५(A)

विषयतावात् विशेष्यतावात् द्विनेति ॥ द्वितीये च द्रव्यत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताभूतलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वा
 भिन्नाघटत्वप्रकारत्वा निरूपितविशेष्यतातद्विनेति तैवे लक्षणयापपत्तिः ॥ एवं रक्तदंडवान्पुरुष इत्यादिज्ञानेरक्त
 त्वप्रकारतानिरूपितदंडत्वावच्छिन्नविशेष्यतेव पुरुषविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपा ॥ तद्वैदेरक्तोदंडः दंडवा
 न्पुरुषः इत्यादि समूहालंबनात्तादृशविशिष्टबुद्धेर्वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च ॥ उभयत्रैवरक्तत्वप्रकारतानिरूपित
 दंडविशेष्यतायाः दंडप्रकारतानिरूपितपुरुषविशेष्यतायाश्च समत्वात् ॥ केचित्तु ॥ प्रकारतावदुद्देश्यत्वविधेयत्ववि
 षयताविशेष्ये ॥ नच किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वमेवोद्देश्यत्वं ॥ तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारकत्वमेव विधे
 यत्वमस्तु ॥ किंतु यानि रित्तत्वात्कीकारेणैति वाच्यं ॥ तथा सति बहिर्मान्यवतो घटवानित्यादि बोधस्यापि पर्व
 तत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवन्द्यादिविशेष्यताशालित्वात् ॥ पर्वतो बहिर्मान्यकारकानुमित्यनंतरं मि
 त्तत्वाद्दृशानुमित्यनंतरं मपि पर्वतबहिर्मानुमितौ मीत्याकारकानुव्यवसायापत्तिः ॥ मन्मेतत्तादृशज्ञानव्यावृत्ता
 दि याः पर्वतो विशेष्यतानिरूपितप्रकारता विलक्षणायाः पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवन्द्यानिष्ठविधेयताया एव ता दि

दिष्टो
 नि

दृशानुव्यवसायाभ्युपगमान् ॥ तत्र तदभावादेव तादृशानुव्यवसायापत्यसंभवान् ॥ अथ पर्वतविशेष्यकबहिर्प्रकारकानुमि
 त्तत्वेमेव तादृशानुव्यवसायविषयः ॥ विषयतासंबन्धेन तादृशानुव्यवसाये प्रतिपर्वतविशेष्यकबहिर्व्याप्यवन्ताज्ञान
 जन्यानुमितित्वेन तादृशप्रत्यासयो हेतुत्वोपगमात् ॥ नच बहिर्मान्यवतो घटवानित्याकारकानुमित्यनंतरं तथा विधानुव्य
 वसायापत्तिरिति किमतिरिक्तविधेयतया ॥ नच तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नस्य तथा विधानुव्यवसायहेतुत्वकल्मसोपक्षया
 पर्वतोद्देश्यतानिरूपितबहिर्विधेयकानुमितित्वेन हेतुत्वकल्मसेन लाघवादिनिरिक्तविधेयतासंख्यतीति चेन्म ॥ लाघ
 वमानेनातिरिक्तविधेयतासिद्धौ धूमपरोमरो जन्यतावेच्छदकतयापि विलक्षणाविषयतासिद्धिप्रसंगान् ॥ रूपाविषय
 तायास्तज्जन्यतावेच्छदकत्वे आलोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणतया व्यभिचारवारणाय स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य
 कार्यतावेच्छदककोटिप्रविष्टत्वात्तिगोरात् ॥ अथातिरिक्तविधेयतानभ्युपगमेपि सिध्यभावजन्यतावेच्छदकमनु
 पपन्नं ॥ तथा हि ॥ पर्वतो बहिर्मान्यकारकानुमितौ व्यभिचारात् ॥ नापि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता
 बहिर्प्रकारकानुमितित्वं बहिर्मान्यवतो घटवानित्येतादृशानुमितौ व्यभिचारात् ॥ नापि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता
 कबहिर्व्याप्यज्ञानजन्यानुमितित्वं बहिर्व्याप्यधूमवान्यवतो घटवानित्येतादृशानुमितौ व्यभिचारात् ॥ नापि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता

विषयतावादः नुमितौ व्यभिचारादिति चेन्न ॥ वह्निहत्वान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वा निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वस्यैवपर्वतो वह्निमानित्यतादृशसिध्यभावजन्यतावच्छेदकत्वसंभवात् ॥ वह्निमान्यपर्वतो घटवानित्याकारकानुमितिविशेष्यतायाः वह्निहत्वान्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेन व्यभिचारानवकाशात् नचैवै वह्निमसर्वतवानयदेना इत्याकारकानुमितौ व्यभिचारादिवारः ॥ तादृशानुमितिनिरूपितमुरव्यविशेष्यतायाएवनिवेशनीयत्वात् ॥ नचएतदपश्यपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्निहत्वावच्छिन्नाविधेयतायास्तादृशसिध्यभावजन्यतावच्छेदकत्वेलाघवात्सिद्धिरिति वाच्यं ॥ लाघवेनानिरिक्तविषयतासिद्धेः प्रागेव निरस्तत्वादिति चेन्मैवं ॥ अतिरिक्तविधेयतानभ्युपगमवान्हिनानुमिनामीनोमीतिप्रतीतिरनुमितिनिरूपितवह्निप्रकारकत्वाभावः अस्मिन्निष्ठो वह्निप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नाभावोवाविषयोवाच्यः ॥ तथाचवह्निमान्यपर्वतो घटवो वह्निमसर्वतवानयदेना इत्याद्यनुमितिकालितथाप्रतीत्यनुदयप्रसंगः ॥ तादृशानुमितौ वह्निप्रकारकत्वाभावस्यास्मिन्निष्ठविधानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्यसत्त्वात् ॥ ममनु वह्निविधेयकत्वाभावस्यानुमितौ तादृशानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्यास्मिन्निष्ठतादृशप्रतीति

र्थः राम

अनुगतप्रतीतिरनुगतधर्मे विज्ञानसंभवतीति ॥

रिकाया अनुगतप्रतीतिरनुपपत्तेः ॥ घटत्वादिविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिघटत्वादिविषयकज्ञानत्वादिनाहेतुत्वानुपपत्तिश्च ॥ घटत्वाद्येकेके विषयवृत्तिविषयतानां प्रकारता विशेष्यतादिभेदेन नानाविधतया कारणतावच्छेदकाननुगमेन व्यभिचारप्रसंगात् ॥ एवंविषयतावद्वान्तरावच्छेदकतात्प्रकारतात्विशेष्यतात्वादिकमपि अनुगतप्रतीतिवलादतिरिक्तमभ्युपगतव्य ॥ अतएवपर्वतीयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवन्द्योनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निहत्वाप्यधूमादिप्रकारताशालिज्ञानत्वादिनानुगते हेतुत्वकस्मिन्नुपपद्यते ॥ अन्यथातत्तदुत्तलादिभेदेनभिन्नानां प्रकारत्वादीनामननुगमेनतदनुपपत्तेः ॥ प्रकारतात्विशेष्यतात्वादिकेनमिथो विरुद्धं ॥ घटवद्भूतलोदिज्ञानिघटात्वादिप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यतायाएवभूतलत्वनिष्ठविषयतात्वादिनिरूपितप्रकारतास्त्वतयातत्रविशेष्यतात्प्रकारतात्वयोः समोवशात् ॥ अत्रतादृशप्रकारता विशेष्यतयोर्भेदे घटस्यद्रव्यत्वेन तवद्भूतलद्रव्ये चद्रव्यवद्भूतलघटवद्वैतिज्ञानयोर्वैलक्ष्यप्यानुपपत्तेः ॥ उभयेत्रैवघटत्वप्रकारतानिरूपितायाद्रव्यत्वात्प्रकारतानिरूपितायाश्चघटविशेष्यतायाश्चघटप्रकारतानिरूपितभूतलविशेष्यतायाश्चसत्त्वात् ॥ मन्मते घटत्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताभूतलनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वोभिन्नाद्रव्यत्वादिप्रकारत्वानिरूपित

ध

मिसा
घटस्यद्रव्यत्वेन
मान

सादिसाधारणवन्त्यादिप्रकारतातोवन्हिमान्यवेतोघटवानिसादिज्ञानीयप्रकारताभेदमानाभावान् ॥ विधेयतास्वीकारेपितया
 विधानुमितिदशायांनानुमिनोमीत्यनुव्यवसायापपत्तितादवस्थमितिवाच्यं ॥ वन्हिमान्यवेतोघटवानिसादिज्ञानीयवन्हि
 प्रकारतायाघटादिप्रकारतानिरूपिततयापर्वतोवन्हिमान्यवेतोघटवानिसादिज्ञानीयवन्त्यादिप्रकारतायाश्चातथात्वेनतयोभेदस्या
 वश्यकत्वादितिचेन्मेवं ॥ प्रकारत्वाद्यतिरिक्तविधेयतानभ्युपगमेपर्वतेवन्हिरित्यादिशाब्दबोधस्यवन्त्यादिविधेयकपर्वतो
 द्वेयकत्वानुपपत्तिरितिरिक्तविधेयत्वकल्मसमावश्यकमेव ॥ नचतत्रनास्येववद्विपर्वतोदृश्यविधेयभावः ॥ किंतुविशेष्यविशे
 षणभावएवतयोर्वद्विपर्वतवृत्तित्वयोरितिवाच्यं ॥ शाब्दबोधरुद्धेप्राडिर्हिष्टस्यावेदृश्यतयाचरमनिर्दिष्टपुटार्थस्येवविधे
 यतयातादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधेवद्विपर्वतवृत्तित्वबोरोदृश्यविधेयभावसत्त्वान् ॥ अन्यथावद्विःपर्वतेपर्वतेवन्हिरित्यादि
 वाक्यजन्यशाब्दबोधयोर्विशेषणविशेष्यभाववैलक्षण्येनैकलक्षण्यानुपपत्तिः ॥ अतएवगुणानां गुणत्वस्येवादृश्यत्वाव
 छेदकत्वंतस्येवविधेयत्वमितिअभिप्राययोपपत्त्यायुक्तताउद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यशाब्दबोधानुपपत्तिरशकिता
 यदिविशेष्यविशेषणभावापन्नयोरैवादृश्यविधेयभावः ॥ तदातेत्रगुणत्वस्यविशेष्यतयागुणवृत्तित्वस्यचविशेषणतया
 गुणत्वस्यतथात्वेनतद्व्युत्पत्तिसंगतमेवस्यादिति ॥ एवविधेयत्वादीनांप्रकारताविशेषतादिनूपत्वेतराध्यायकीभूता
 भावप्रतियोगिसतीत्येवित्यादिपरामर्शजन्यतायाः पृथिव्यामितरभेदइत्याकारकसाध्यविशेष्यकानुमितेः
 तद्विधेयकत्वानुपपत्त्यातदुत्तरमितरभेदेनानुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः ॥ नचतादृशज्ञानीयतरभेदविशे

व्यकानुमितेः तद्विधेयकानुमितेः तद्विधेयकत्वानुपपत्त्यातदुत्तरभेदेनानुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः ॥ नचतादृशज्ञानीयद
 तरभेदविशेष्यतायामेवविधेयतालोपगमान्नतादृशानुमितेरितरभेदादिविधेयकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं ॥ तथासतिपृथिवीव्याप्य
 वानितरभेदइत्याकारकपरामर्शजन्यतायाः आधेयतासंबन्धेनपृथिव्यादिसाध्यकतथाविधानुमितेरपीतरभेदादिविधेयत्वापत्तेः
 तथाविधानुमितोर्विशेष्यतोवैलक्षण्यभावादिति ॥ अथपर्वतेवन्हिरित्यादिशाब्दबोधेपृथिव्यामितरभेदइत्याद्यनुमितो अतिरिक्तविधे
 यतादिसिद्धावपिपर्वतोवद्विमानुपृथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकानुमित्यादौप्रकारत्वाद्यतिरिक्तविधेयत्वादोमानाभावः ॥
 वन्त्यादिरूपकेकप्रकारत्वादिनिरूपकानंतानुमित्यादिव्यक्तिर्बुद्धिरितिरिक्तविधेयत्वकल्मसापक्षयतादृशप्रकारत्वादौ
 तद्विधेयत्वकल्मसापक्षयत्वाच्चित्तत्वादितिचेन्न ॥ प्रत्यक्षादिसाधारणप्रकारतायांविधेयतात्वांगीकारः ॥ अतुमित्यादिस्थलेबाध
 बुद्धीनांप्रतिबंधकतयाइच्छाधीनप्रत्यक्षव्यभिचारवारणायप्रत्यक्षान्यत्वस्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौनिवेशनीयतयागो
 वात् ॥ मन्मेतद्विधेयतायास्तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौनिवेशनीयतयापक्षयप्रतिबध्यतास्यप्रत्यक्षसाधारण्यान
 भ्युपगमेनआहार्यप्रत्यक्षव्यभिचारविरहेणप्रत्यक्षान्यत्वनिवेशनीयतयापक्षयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौनिवेशनीयतयापक्षयप्रतिबध्यतास्य
 यैप्रत्यक्षव्यभिचारसंभवेनमयापिप्रत्यक्षान्यत्वनिवेशनीयतयापक्षयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौनिवेशनीयतयापक्षयप्रतिबध्यतास्य
 रिक्तविधेयतासिद्धेः प्रागेवनिरस्तत्वात्किंचमतादृशयुक्त्यातादृशानुमित्यादौपूर्वत्तिरितिचेन्न ॥ एतादृशयु

तथा तादृशविषयत्वं न कल्प्यते ॥ किं तु पर्वते वद्विः पृथिव्याभितरभेदः इत्याद्याकारकशब्दानुमित्यादौ पूर्वाक्तयुक्त्या सिद्धस्य पर्वतो व
 द्भिमानपृथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकानुमित्यादौ वेदादृशसंबन्धेन संबन्धः कल्प्यते इति न काव्यनुपपत्तिः ॥ अथ पृथिव्याभित
 रभेदः पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकानुमित्योरैकविधेयता र्वीकारे साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबध्यतावच्छे
 दकं दुर्वचं ॥ तथा हि ॥ इतरभेदज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं यदि इतरभेदविशेष्यकानुत्वं तदेतरभेदः पृथिवीव्याप्यवानित्या
 दिपरामर्शजन्याधेयत्वसंबन्धेन पृथिवीविधेयक इतरभेदपक्षकानुमितौ व्यभिचारात् ॥ इतरभेदविधेयकत्वे सति तद्विशेष्यक
 नुमितित्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीतरभेदव्याप्यवतीतरभेदः पृथिवीव्याप्यवानित्याकारकसमूहालंबनज्ञानज
 न्यायां पृथिवीतरभेदवती पृथिव्याभितरभेद इत्येतादृशसमूहालंबनानुमितौ व्यभिचारः ॥ तादृशानुमितेरितरभेदविधेयक
 त्वात्तद्विशेष्यकत्वाच्च ॥ मन्मते प्रकारताभिन्ने विधेतरविधेयतायोतरभेदज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकेति न व्यभिचारः ॥ तादृश
 समूहालंबनानुमिति निरूपितेतरभेदविधेयतायाः प्रकारतारूपत्वात् ॥ तदन्यत्वाभावादिति वाच्यं ॥ इतरभेदविशेष्यक
 परामर्शजन्येतरभेदविशेष्यकानुमितित्वस्यैव मन्मते इतरभेदज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकलोपगमात् ॥ पृथिवीव्याप्य
 तानितरभेद इत्याकारकपरामर्शजन्यानुमितेरितरभेदविशेष्यकपरामर्शजन्यत्वेन व्यभिचारानवकाशात् ॥ न च ए
 तादृशगुरुधर्मस्य साध्यप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे गौरवान् तदपेक्षया पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकानुमिति

विषयलोपगमान्नानुपपत्तिः ॥ न च तदानीं भ्रमासिद्धेव तादृशप्रतीतिरुत्पद्यते तत्र विषयासत्त्वमकिंचित्करमिति
 वाच्यं ॥ यथा कचिद्विषयस्य शक्योपपादनत्वे प्रतीतिर्भ्रमत्वस्य कल्पनाया आन्याप्यत्वात् ॥ न च बहिर्व्याप्यवत्ता
 ज्ञानजन्यत्वस्य प्रतीतिर्वाच्यं ॥ भावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयलोपगमात् ॥ तादृशानुमितेश्चान्यथात्वेनातिरि
 क्तविधेयतानेभ्योपगमेऽपि न तथा विधानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ तथा सत्यपि पूर्वाक्तसमूहालंबनजन्यतया विधा
 नुमित्यनंतरं तथा विधाप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात् ॥ अनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावाग्रहदशायां म
 पि तादृशप्रत्ययस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ तादृशाभावस्य सद्दिष्यत्वासंभवात् ॥ अथैवमतिरिक्तविधेयत्वमा
 स्तां ॥ उद्दिश्यत्वं विशेष्यत्वमेवास्ति ॥ किंच विधेयतावद्भिधेयतात्वमप्यतिरिक्तमेव शब्दवाच्यं ॥ अन्यथा तत्तद्वि
 धेयादिभेदेन भिन्नतया ननु गमात् ॥ तद्वद्विषयतादृशप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात् ॥ न च अतिरिक्तविधेयत्वादिकं अनर्थकं ॥ पर्वतो
 बहिर्मानित्याकारकप्रत्यक्षादि साधारणवन्त्यादि प्रकारतायां विधेयतात्वर्यीकारेणैवोपपत्तेः ॥ न च तादृशप्रत्य

बंधेन हेतुत्वान्नोपदर्शितसमूहालंबनानंतरं तादृशानुव्यवसायप्रसंगः ॥ आपत्तित्वं च मानसत्वं व्याख्याज्ञातिविशेषः ॥ बन्दिमा
 पादयामीत्यनुभवसाक्षिकश्च ॥ नचातिरिक्तविषयतानभ्युपगमेव न्यादिनिर्णयजन्यतावच्छेदकं बन्दिप्रकारकापत्तित्व
 मेव वाच्यं ॥ तथाच तादृशसमूहालंबनापत्तौ दोष्यभिचार इति वाच्यं ॥ अनुमितिस्थलीयकार्यकारणभावइव कारणवैशि
 ष्ये निवेश्येव व्यभिचारस्य वारणीयत्वात् ॥ भवन्मतेऽप्यन्यापादकापत्तौ व्यभिचारणाय तद्वैशिष्ट्यस्य निवेशस्यावश्यकत्वात्
 ॥ एवं च वन्दिभावादिनिर्णयजन्यतावच्छेदककोटवर्षिते द्वैशिष्ट्यस्य निवेशनीयतया न तस्य समूहालंबनापत्तौ दोष्यभिचारः ॥
 त्वन्मतेऽपि बन्दिमद्वेददिनिर्णयजन्यवन्दिधापादकापत्तौ दोष्यभिचारवारणाय तद्वैशिष्ट्यस्य निवेशस्यावश्यकत्वात् ॥ नच पर्वतत्वाव
 छिन्नविशेष्यकवन्दिदिविशिष्टबुधौ पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवन्दिभावादिनिर्णयाभावे हेतुतायां पर्वतौ बन्दिमान् न स्या
 दित्यापत्तौ व्यभिचारवारणाय पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्दिधापादकापत्तौ जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यमिति जन्यताव
 छेदककोटौ निविष्टतया विषयता विशेषमिति ॥ बन्दिप्रकारकापत्तौ सन्यतस्य तत्र निवेशो बन्दिमान् पर्वतो घटवान्स्यादित्या
 दिसमूहालंबनानां बाधदशाया मापत्तेरिति वाच्यं ॥ जन्यतासंबंधेन वन्दिभाववत्तानिर्णयवदन्यत्वेऽपि निवेशनीयतया व्य
 भिचारापत्तेर्वा रणसंभवात् ॥ जन्यत्वस्य निवेशनीयत्वाविषयता विशेषनिवेशात् ॥ लाघवात्तसिद्धिरिति तु न वाच्यं

कार्यतावच्छेदकादित्याद्येनातिरिक्तविषयता शिथौ तत्तदापादकवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकतयापि विषयता विशेषमिति
 प्रसंगात् ॥ वस्तुनस्तु ॥ बाधाभावजन्यतावच्छेदककोटौ जन्यतासंबंधेन बाधवदन्यत्वस्य निवेशने मेवोचितं ॥ अन्यथा बाध
 लीनिष्ठार्थी न ज्ञाने व्यभिचारवारणायैच्छाया उच्यते जकत्वे गौरवात् ॥ मन्मते आहार्यज्ञानस्यापि बाधजन्यतया तस्य कार्यता
 वच्छेदकानां कान्तयो व्यभिचारासंभवेनेच्छाया उच्यते जकत्वात् नभ्युपगमात् ॥ नच बाधकालीनेच्छार्थी न ज्ञाने बाधहेतुताया अ
 प्रामाणिकतया एतदनुरोधेन तत्कल्मसे च महोगौरवात् इच्छाया उच्यते जकत्वे मावश्यकमिति वाच्यं ॥ आपत्तिस्थले बाध
 बुधेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् तत्रापत्तित्वमनिवेश्येच्छाकालीनज्ञानसाधारणतादृशबाधबुधौ अव्यवहितेन रज्ञा
 नत्वेऽपि वत् जन्यतावच्छेदकत्वापगमेनातिरिक्तकारणत्वेऽप्येकत्वमनात् ॥ नचैवमापत्त्यन्यज्ञानस्यापि बाधकाले इ
 छांविना आपत्तिरिति तत्रोक्तं हेतुतागौरवमिति वाच्यं ॥ इच्छाया उच्यते जकत्वे अप्रामाण्यग्रहादिभिः सममिच्छाभावावि
 शेष्टविशेष्यभावविनिगमना विरहेणानंसादिच्छाया हेतुत्वकल्मसेऽपि चेतत्वादिति चेन्न ॥ आपाद्यत्वरूपवि
 षयता विशेषानभ्युपगमे ज्ञाननिष्ठवन्दिप्रकारकापत्तित्वाभावे आत्मनिष्ठस्तादृशापत्तित्वावच्छिन्नाभावो बन्दिना पादयामी
 त्यनुव्यवसायविषया वाच्यः ॥ न तु वन्दिदिव्यतिरेकनिर्णयजन्यत्वाविशिष्टापत्तित्वाद्यभावः ॥ तादृशजन्यत्वानुपारम्भेति

अथ मुक्तावली-० चारव्या दिनवरी ।

॥२/५८

॥२

५८

श्रीगणेशाय नमः ॥ गंधहेतुत्वेकाऽदो गतम तो व्याचष्टे । गंधेति । गंधवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्वमर्थस्तेन
सुरभ्यसुरभिकयाऽरब्धानि गंधघटेनाव्याप्तिः । च संतेन न जलादावतिव्याप्तिः । द्रव्यव्याप्यस्य तेन
तत्रैव सत्तामादाय सा । न वा जातिपदोपादाना जुल्लेखेति व्यन्यतात्वमादाय । गंधवत्त्वे च तत्त्वं च
समवायेन । तेन कालिक संबंधेन च गंधवत्ति समवाय संबंधावच्छिन्नवृत्तिमविजुलत्वादिमतिपृ
थिवीतिरूपित कालिक संबंधावच्छिन्नवृत्तिमविजुलत्वादिमतिजुल्लेखोपादानातिव्याप्तिः । प्रमाणोप
न्यासायेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणांतरावेक्ष्यता तथाप्ययोग्यसाधारण्येन प्र
त्यक्षसंभवासाधारण्येन पृथिवीत्वसिध्यर्थं तदुपन्यासेति भावः । अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नं
प्रतिपृथिव्याहेतुत्वानंगीकारे । आकस्मिकोपत्तेरिति । नियतकारणनियम्यत्वापत्तेरि
त्यर्थः । तथा च कार्यमात्रवृत्तेर्गंधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुसंधेन तदवच्छिन्नत्वे पृथिवीत्वे

॥२

५८

मुक्ताप्रका नहेतुत्वं आवश्यकमिति भावः । इदमुपलक्षणं । रूपादिनाशकतावच्छेदकतयापि पृथिवीत्वज्ञातिरिति सिद्धिर्दृष्ट्या ।
 नवियोगितासंबंधेन । अयनाशं । अन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायि पृथिवीत्वं समवेतत्वे स्ववृत्तिरूपेभ्यः संबंधे
 नविलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकतावच्छेदकसंबंधे च कत्वात् । आश्रयनाशजन्यरूपनाशे
 व्यभिचारवारणायान्योतं । नाशविशेषणं । घटाग्निसंयोगे न पृथ्वीरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वात् । तस्य नाशक
 तावच्छेदकसंबंधे प्रवेशः । तेजोवृत्तिरूपे प्रतियोगितासंबंधेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्वदकतया पृथिवीत्वप्रवे
 शः । स्वसमानाधिकरणरसगंधादौ प्रतियोगितासंबंधेन तादृशनाशेति वारणाद्यस्ववृत्तिरूपत्वस्य नाशकताव
 छेदकसंबंधे प्रवेशः । स्ववृत्तित्वंच कालिकविशेषणतया बोध्यं । स्वसमवायिसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संबंध
 त्वेन रूपत्वविशिष्टसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाशयनाशकभावद्वयापत्तेरिति तत्परित्यागः । एते
 नपाकजगंधेतजसः कारणत्वेनापाकजोचसुरभ्यादिगंधावयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेन गंधत्वेन पृथिवीत्वे
 न कार्यकारणभावे मानाभावात् पृथिवीत्वं ज्ञातिरिति प्रसक्तं । ननु गंधवत्त्वस्य पृथिवीत्वलक्षणत्वे पाषाणा
 णादौ गंधरून्येति व्याप्तिरित्याशंका निराकुरते । न च स्यादिना । तत्रापि पाषाणादावपि पृथिवीत्वेनेति शे

१ । गंधसत्त्वात् । गंधानुमानात् । ननु पाषाणादौ गंधसत्त्वे नुपलंभो न स्यादित्यत आह । अनुपलब्धिस्तिति । अनुपल
 धिस्तु अनुपलब्धेनानुदूतत्वेन । ननु पाषाणस्य पृथिवीत्वत्वमानाभायो नितरां तदधीनगंधवत्त्वइत्यतस्त
 त्रपृथिवीत्वसाधनाय भस्मकारचयति । कथमन्यथेत्यादिना । अन्यथा पाषाणादौ पृथिवीत्वानंगीकारे तद्वन्निपाषाणभस्म
 नि । पद्यविकाषाणे पृथिवीत्वाभावे लक्ष्यत्वादेव न तत्र गंधवत्त्वलक्षणं ना व्याप्तमित्यर्थः । तत्र गंधसाधनाय परिते
 श्मः सत्तापि वस्तुस्थितमनु रूढ्यत इति तथोक्तमिति बोद्धव्यं । पाषाणभस्मनि गंधः प्रत्यक्षसिद्धः स्तेन तत्र
 पृथिवीत्वमंगीकरणीयं । ततश्च भस्मारं भक्तावयवेन पृथिवीत्वसिद्धिः । ततश्च पाषाणारंभकावयवे
 च्छपि पृथिवीत्वमंगीकीकरणीयं । भस्मारं च पाषाणारंभकावयवयोरेक्यादेव पाषाणाख्यापि पृ
 थिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः । तदेतद्विशदयति । भस्मनो हीति । एतेन पाषाण इव तद्रूपमन्यपि अनुदूतगं
 धापत्तिवारणाय पाषाणावयवेषु पाकांगीकार आवश्यकः । एवं च पाषाणादौ गंधवत्त्वसिद्धिः पाषाणा

रूपनाशेति। अत्रापि प्रतिपद व्यावृत्तिः पूर्ववद्ध्या। पद्धिस्तुरसस्तत्रेति मूलोक्तं पद्धिधत्वं प्रकाशयति। मधुराद्यादिना। ननु
 नानारसानोसन्तास्तत्राव्याप्तिरित्यत आह। अत्रापीति। ननु मूलगंधस्तु द्विविधो मते इत्यनेन द्विविधगंधवत्त्वं पृथिव्याः
 लक्षणं प्रदर्शितं। तच्चोक्तं। द्विविध्यां तस्यैवैयर्थ्यमाह। वस्तुस्थितितीति। वस्तुगंधागंधो द्विविधस्तिष्ठतीति सुचायितुमुक्तं।
 नतु लक्षणे द्वे विध्यस्यापि प्रवेशः। गंधे द्वे विध्यं प्रकाशयति। द्वे विध्यंचेति। अनुष्णासीतत्वं स्यैवैयर्थ्यमाह। इत्थंचेति
 पाकजस्य र्शवत्वेमेवोक्तोऽर्थः। न्यायमते पाकजस्य र्शभाववति पटे यो वैशिक मते पाकजस्य र्शस्य परमाणुष्वेव
 विद्यमानत्वादवयविनिभागासिद्धिमात्रं कथं निषेधति। यद्यपीति। पाकजस्य र्शेति। घटादावित्यादिपदेन वैशे
 शिक मते अवयविमात्रग्रहः। सत्ता जातिमादाय गगनादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति। द्रव्यत्वसमानाधि
 करणसत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय व्याप्यभागः। र्शसमानाधिकरणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्या
 प्तिवारणाय पाकजेति। पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय र्शेति। जल
 एथिव्याद्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय जानीति। अत्र एथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणात्वं न सं

भवतीति तत्सारित्यागः। वस्तुतस्तु। एथिवीत्वजातिरपि पृथिव्याः लक्षणं। न च व्यतिरेकसहचारेण व्यतिरेक
 व्याप्तिरेव गृह्यते। इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति वाच्यं। हेतुसाध्यसमानाधिकरण इति
 ज्ञानेपि हेतुमानुसाध्यवानिति बोधस्याविश्वन्तत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेपि सम्भत्तं हेतुत्वाविरोधात्
 व्यतिरेकव्याप्तेर्गमतायां सुतरां अनुत्वस्य घणुके सत्त्वादाह। परमाणुरूपेति। बोधः शंकते। नन्वि
 ति। ननु अयं घट इत्यादि प्रतीतिरेव वस्तुतस्तु न प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह। परमाणुपुंडरीवेति। विलस
 णसंस्थानविशिष्टेः परमाणुभिरेवेत्यर्थः। उपपत्तेरिति। अयं घट इत्यादि प्रतीतिरुपपत्तेरित्यर्थः। तत्समू
 हस्य परमाणुसमूहस्य। तत्र दृष्टांतमाह। यथेति। तत्समूहस्य के शसमूहस्य। अनुपपत्तेरिति। परमाणुना
 मनेकत्वादणुत्वाच्चेति भावः। इति वदुपपत्तेरिति। अत्र ध्यान्यसमूहस्य एकत्वादिक इति प्रतीतिः।
 रूप एवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुंडरीवेति भावः। प्रत्यक्षत्वायो

नच महत्वाभावश्च बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्वरूपस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्दृष्टादावुत्पत्तिविनारायोः प्रतीतिरिति वाच्यं तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेन परमाणूनामुत्पत्तिनारायोः स्वीकारात् ॥ ७ ॥

मुक्ता० गादिति तथाच स्वभावतो योग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वेन संभवतीति भावः । दूरस्थ केशास्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तवैषम्यमिह । दूरस्थकेशास्त्विति । तस्यैवेत्यर्थः । तस्य दूरस्थकेशाश्च एककारणत्वेन तद्वत्प्राक्तनपदेन नान्वेति । तथाच सन्निधानप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तथा च दूरत्वस्य प्रतिबंधकत्वात्तद्दृश्यामप्रत्यक्षत्वमात्रेण तस्य । ननु तस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति । क्षणभंगवादिनां तेषां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योपपादकत्वे तत्र दृश्यदहनोत्पत्तिस्थले । तदंतःपातिभिः अतितप्तैस्त्रांतःपातिभिः स्वभावात् । कारणैरेपेक्ष्यात् । उद्भूतरूपादिति । आदिना लोकादिपरिग्रहः । तदभावे महत्त्वाद्भूतरूपाद्यभावे । तदभावादिति । महत्त्वाभावादित्यर्थः । अत्र नास्ति कमतानुयायिनः । परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः । नच

ति वाच्यं । दध्नाद्यणुकानि रिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽस्वीकारात् । दध्नाद्यणुकैरुत्पद्यमानं तदन्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः । तदुपादानपरमाणुजन्यत्वं सत्येति सत्त्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वे तदध्नापि दुग्धत्वात्पत्तिरिति वाच्यं । दुग्धपरमाणो दुग्धत्वाभावाद्भवत्वाप्यव्याप्य जातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात् । अन्यथा परमाणुस्वरूपदुग्धजन्यत्वे तदुग्धत्वापत्तिवारणसंभवात् । दुग्धत्वं दधित्वयोः परमाणो जातिसंकरप्रसंगादिति । व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्तमाह । दृष्टं चैतदिति । मूलेनानास्त्वत्वं लक्षणांतरमुक्तं । तदुद्भूत्येति प्रतिपादयति । रूपकत्वादिना । अलक्ष्ये लक्षणासत्वं प्रतिपादयति । न चिति । रूपद्वयेति । रूपद्वयवद्भूतिसत्ता रूपजातिमतिगुणादावतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यव्याप्येति । द्रव्यव्याप्यजलत्वादिमतिजलेति व्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्भूतीति । जलवृत्तिव्यन्यतरत्वादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । अपेक्षाबुधिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वादिघटितत्वेन गौरवाद्दृष्टं

परमाणुपुंजेषु घटत्वांगीकारे कपालाद्वटइति प्रतीत्यनुपपत्तिः। परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वा
च्यं। तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुंजतया घटरूपपुंजे कपालरूपपुंजजन्यत्वस्वीकारात्। पुंजा
सुंजोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धांतादित्याहस्तन्ना। घटइति प्रतीतिविषया तायाः अनेकपरमाणुककल्प
ने गौरवात्। अतिरिक्तावयवसिद्धेरिति दिक्। मेरुसर्षपयोरिति। अविच साम्यप्रसंगद्वयुत्तरं संब
ध्यते। तेन द्यौः कस्य सावयवाश्च सत्त्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते। साम्यं परिमाणतारतम्याभावः
परिमाणकरणीभूताया अवयवसंख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः। न च मेर्वयवानां सर्षपतु
ल्यपरिमाणवत्त्वं। न च सर्षपमुवयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं मित्यवयवपरिमाणोद्दिशेषइति विशेषा
वाच्यं। मेर्वयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणस्य तारतम्याभावस्याप्यापादनीय
त्वात्। न च मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयारव्यसंयोगविशेषात् द्विशेषइति वाच्यं। प्रचयविशेषस्या

मुक्ता

५

अवहार

विसंख्याविशेषस्यनियम्यत्वेनसंख्याविशेषाभावेतद्विशेषोपपत्तेरिति। ननुतथापि विश्रामाश्रयस्यापि
नियत्वेमानाभावइत्यत आह। यत्र चिति। असमवेतकार्योसत्तिप्रसंगादिति। असमवेतभावका
र्योसत्तिनिवृत्तमव, प्रसंगइत्यर्थः। ननुतस्यनियत्वसिद्धावपि अवयवत्वेकिं मानमित्यत आह। म
हसरिमाणेति। चाक्षुषद्रव्यत्वादिति। अत्रात्मनिव्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदं। घटाभावेव्यभिचारवारणा
यद्रव्यपदं। तदवयवसिद्धाविति। त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः। तदसिद्धेरिति। अवधारायासिद्धेरित्यर्थः
अत्रनव्याः। त्रसरेणोरवयवाः सावयवाइत्यनुमानयोरप्रयो। जकत्वेनत्रुद्योवविश्रामः। नचचाक्षुषं
प्रतिमहत्वं कारणं। तथात्रुद्योमहत्त्वमावश्यकं। तच्चावयवसंख्याजन्यमित्यवयिनोसद्यतइत्यनुक्तं
लतर्कसत्त्वात्प्रयो। जकत्वं। घण्टक साधकानुमानस्येतिवाच्यं। त्रसरेणुमहत्त्वस्यनियत्वसिद्धीका
रेणोक्ततर्कनिवृत्तारात्। नचाणुषस्मिन्स्याणुपरिमाणनिबंधनतयातदाश्रयद्रव्यसिद्धीरावश्यकं।

यव

५

धर्म

णानां धनुकत्वमेव युक्तं अणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियविषयस्तथोत्पत्त्यत्रैवि
ध्यहेतुपरत्वं सूचयितुमाह । साकार्यरूपेति । योनिजं शुक्लशोणितपरस्परमेलनजन्यं । जरा
युजमिति । गर्भवेष्टने पुटके । अरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमगाणां परिग्रहः । सर्पादीना
मित्यादिविहंगादीनां परिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति । किमिदं शाद्योदिततछरीराणामुत्पत्तिरधर्म
विशेषसहितेभ्यो अणुत्वभ्यएव स्वीकादिति भावः । उद्भिजादिकमित्यादिना देवादिशरीरप
रिग्रहः । तेषामयोनिजत्वे चागमएव ब्रह्मणो मानसामन्वादयः पुत्रादिसादिप्रमाणं । योनिं वि
नानशरीरमित्येवंविधागमेन च योनिपदं कारणमाश्रयं । शरीरपदमनुष्यदेहपरं । गंधादी
त्यादिना शुक्लं । तररूपपरिग्रहः । कृदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः । कृत्

वत्

दक्षारणं स्वेदइति यो । कुम्भपाक इति श्रुतिः । औष्ण्यमिति यावत् । तछरीरसंबंधेन पुष्पादौ रूपादिपरा
वृत्त्यानुमीयते । अनुष्णान्नदनुसत्तेः । व्यूहः क्रियावकाशो मुखोदावभादिगलप्रतिबंधकः । ननु श
क्यं तर्हि शरीरे पांचभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह । तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः
एवं च शरीरे पांचभौतिकत्वव्यवहारो न पंचभूतोपादानकत्वनिबंधनः किंतु पंचभूतजन्यत्व
निबंधनः । तत्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः । किंतु चेष्टेति ।
चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टात इति प्रसक्ष्यति । धः । न च शरीरत्वमेव पृथिवीत्वव्याप्यता
तिः । चेष्टात्वं तत्तत्क्रियात्वमिति वाच्यं । पृथिवीत्वादिना संकरेण पृथिवीत्वादिव्याप्यतेन करी
रीरत्वकलनेन गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्यात्मिकवायुप्राणास्त्यः । संकोते न त्रैवेति ॥

मुक्ताप्र भागक्षतेति। भग्नक्षतयोर्विभागविशिष्टावयवयोः संरोहणं। आदिना वृधिसंग्रहः। वृधिश्चावयवोपचकारा
 यः। तदुन्नयनादिति। आध्यात्मिकवायुसंबंधानुमितेः। ननु भग्नक्षतसंरोहणादिहेतुर्वायोः प्राणत्वे
 मानाभावइति चेन्नर्मदातीरसं जाताः सरला दुर्गुनपादपाः। नर्मदा तोयसंस्थ शोतेयांति परमांगतिं
 । गुंरुं हुं कं सतुं कं सविप्रं निजिं सबादतः। स्मराने सायतेवक्षाः कंक गृध्रोपसेवितइत्यागम
 स्येवमानत्वात्। अंसावयववित्तेनेति। द्रव्या नारंभकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः। मत्तशरीरे चेष्टाया अभा
 वेनाव्याप्तेरत आह। अथवेति। घटत्वमादाय घटेति व्याप्तिवारणाय चेष्टादिभ्य इति। हस्तादाव
 तिव्याप्तिवारणाय वां सावयव्याति। नच हस्तत्वादिकं न जातिः। वृथिवीत्वादिना संकेतादिना
 वाच्ये। वृथिवीत्वादि व्याप्य अतीनां हस्तत्वांगीकारात्। वृथिवीत्वस्य तादृशजातिमति

तिवाच्यं। तस्यापकष्टपरिमाणनिबंधनत्वात्। महस्यपिमहत्तमादणुव्यवहारात्। नचैवं परमाणुपुंज एवास्त्वव
 यवीतिवाच्यं। विशकलितेष्वपितेषु घटइत्यादि प्रत्ययप्रसंगात्। ननु तसंयोगस्य वृथेवधत्ते त्वंघटोद्रव्य
 मित्यादि प्रतीतोच परंपरया तद्गानमिति वाच्यं। संभवतिसाक्षा संबंधविषयकत्वे परंपरा संबंधविष
 यकत्वे कल्पने गौरवादिसाहुः स्तम्भः। ननु परमाणुत्रयेण कुतो नद्रव्यांतरोत्पत्तिः। परमाणुद्वयेन द्वा
 णुकवदेवं द्वाणुकद्वयेन द्रव्यांतरोत्पत्तिः। त्रिभिर्दणुके रज्यणुकवदिति चेत्। प्रमाणाभावेन तादृ
 शद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्वाणुकद्वये च द्रव्यांभक संयोगकल्पनात्। अत्रेदं चिह्नं। त्रिभिः परमा
 णुभिरेकं रज्यणुकमस्तु। परमाणुभ्यां मनारंभस्तसिद्धांतिना द्वाणुकाभ्यामनारंभ इवमानाभा
 वात्। फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यांभक संयोगकल्पनात्। वस्तुतोगवाक्षरंधे दृश्यमा

सर्वसिद्धत्वात्। न च तत्त्वम्। हेतुवाक्यघटकस्मभिव्याहृतमध्यांतपदसमभिव्याहृतैवकार्थत्वात्
 तथाचदृष्टं ते स्वीयरूपादिव्यंजके घटादावसिद्धिवा रणा यपरकीयपदं त्वं रूपादो विरोधो न दय
 मिति भावः। तस्येति। न वराश्वि गंधव्यंजकं जले स्येत्यर्थः। न च न वराश्वि गंधव्यंजकं जले न स
 कुर सोनाभिव्यंजितस्तत्र जल विरोधेने कांत इति वाच्ये। परकीय रूपादिविषयक साक्षात्का
 रस्वरूपा यो ग्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात्। न वराश्वि गंधव्यंजकं जले पिरसव्यंजकतावच्छेदके
 जलत्वस्य सत्त्वादि त परकीयेति। विरोधणा प्रवेरो न लाघवादाह। द्येति। तददाने हेतुमाह।
 वायुपनीतेति। इदमत्र बोध्यं। रूपाद्यव्यंजकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रयेता स्येति। शब्दो व्यंजकत्वे स
 ति गंधो व्यंजकत्वे स्य न वराश्वि गंधव्यंजकोदके व्यभिचारेण ग्रंथकर्तुं स्ता सूर्याभावात्। त
 त्र हेतु फलरूपस्यैव शानि। परकीयत्वं विरोधणं। न च प्रथमहेतौ न वराश्वि गंधव्यंजकं जले व्यभिचारः

हे तच्च

लुप्ताक्षरमपीनीलव्यंजकत्वात्। न च तृतीयेतो व्यभिचारः। एतदस्वरूपेनापि यद्वेति कल्मांतरप्रण
 यनात्। तत्रापि परकीय विरोधणा अधहितं हेतुत्रयमिति। तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे। इन्द्रियत्वं न जा
 तिस्ते जेस्त्वादिना संकरात्। किंतु शब्देतरे सादिना बध्यमाणं बोध्यं। ननु विषयत्वं न जातिः स्य
 मान्यादौ सत्त्वादत लक्ष्णमाह। उपभोगेति। यद्यपि साक्षाद्भोगसाधनत्वं घणुका व्याप्तं साक्षात्
 रं परसाधारणं त साधनत्वं। परमाण्वादावपीति। घणुकादि ब्रह्मांडात्तमिति ग्रंथविरोधस्तथापि
 साक्षात्परं परसाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितं। परमाणुरपि विषय एव। कार्यरूप एव धिया
 एवं त्रिप्रकारेण विभजनात्। कार्यरूपेति निषय एव। घणुकेत्याद्यादिना प्रदर्शित इति ग्रंथ
 विरोधः। अत एवेकं। तदुपभोगसाक्षात्परं परया वा जानयत्येवेति। कार्यजातमित्यत्र ज्ञातप
 दं सेपातायात्। अहृद्यार्थमिति। अत्र कार्यमात्रं प्रति अहृद्यस्य हेतुतामसमवायसंबन्ध

मुक्तप्र० धेन। घटादिकरणकपालादौ समवायेन तदभावाच्च भिचारात्। अदृष्टमात्मनिष्ठं स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं का
 ५ र्थमात्रे हेतुरिति। तत्र। शब्दरूपकार्याधिकरणे गगने दृष्टे समवाय्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात्। परंतु
 स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तस्य हेतुता बोध्या॥ इदं तु बोध्यं॥ अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुता न साक्षीत्। न
 हि सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलंबेन कार्यविलंबे दृष्टः॥ येन तत्साक्षात्तेन स्यात्परंतु सामग्रीसंपादकतया प्रापः
 परंपर्येव तदुपयोगः। क्वचित्तु मेघसंचारादौ साक्षादेवं तत्तत्तुरन्त्यथा सामग्रीसंपादनस्यैवानुपपत्तेरिति॥ एतद
 र्थमेव साक्षात्परंपरासाधारणजन्यत्वबोधकमधीनपदमुपाते। यददृष्टाधीनं। यत्सुरुषीयादृष्टाधीनं। तत्कार्यमि
 त्यर्थः। तदुपभोगसाधनं। तत्सुरुषस्योपभोगसाधनं। तेन च पुनः कार्यस्य तत्सुरुषोपभोगसाधनत्वेन। न ते
 व सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियविषयभेदेन पृथिव्यास्ते विध्यं न सिध्येदत आह। शरीरेन्द्रिययोरिति। इति पृथिवीग्रंथः॥ ९
 ॥ ॥ ७॥ जलत्वज्ञोत्तमप्रमाणमाह। स्नेहेति। कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य च जातित्वमिति भावः

घटादावतिव्याप्तेर्लक्षणांतरमाह। अंशवयवीति। अंशवयविमात्रवर्ती। एनेन द्रव्यत्वं जातिव्युदासः।
 चेष्टाचहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं क्रियाग्राह्या। ननु स्यंदमात्रं। घटादावपि सत्त्वात्। ननु देवत्व
 दिजातिमादाय लक्षणसमन्वयइत्यत आह। जलीयेति। देवत्वस्यापीति। अपि नान्तसिंहत्वपरि
 ग्रहः। जातित्वाभावादिति। जातिसांकर्याभवादिमिति भावः। जातिसांकर्यस्या दोषत्वे देवत्वश
 रीरत्वादेर्नानाजातित्वांगीकारे देवादेवत्वशरीरत्वजातिमादौ येन लक्षणसमन्वयइति ध्येयं।
 रूपादिमध्येति। रसगंधस्पर्शादिपदार्थाः। नवशरावगंधव्यं। अकजले मनसि च व्यभिचा
 रधारणायैव कारः। तदनेन च सक्तु रसस्य व्यंजकत्वाद्भोषः। घ्राणेन्द्रिये गंधत्वाभिव्यंजकत्वा
 धेवप्रसिद्धिवा रणाय हेतौ मध्योतं। नचासिद्धिवा रकं विरोधेण निरर्थकमिति वाच्यं। व्यभिचा
 रज्ञानइव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञानाभावेन व्याप्तिग्रहोपविकाप्रसिद्धिवा रणोपपादनस्य

जातिसिद्धिः ॥ कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरेक्येपि क्षयभावान्नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषा
भावाच्चेत्याहुः ॥ नत्विति ॥ पृथिव्यादावतिव्याप्तिरिति शेषः ॥ रूक्कुरूपस्य लक्षणत्वेपिनक्षतिरित्यभिप्रेयाह ॥ अथ
वेति ॥ द्रव्यत्वं व्याप्य वायुत्वजातिमादाय वायावतिप्रसंगाभावात् ॥ रूपत्ववद्वृत्तीति ॥ यथा वायुत्वं जातिस्तथा
मेव क्ष्यते ॥ पृथिवीत्वं जातिमादाय पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति ॥ साक्षादिति
पटलादिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्या व्याप्यत्वमात्रं ॥ न तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रा
तर्भावः ॥ रूपवद्वृत्तिविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणांतं निवेशोऽयोजनाभावात् ॥ यद्यप्यवश्यं पार्थि
विकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तः ॥ तेषां पि वायुत्वादेरवारणात् ॥ एवं च द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव
घटत्वादीनां वारणसंभवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यस्यपिनदेयमितिलाघवं ॥ तथापि मूले वर्णः रूक्कुरस्यादि
नारूपघटितलक्षणस्यैवोक्तत्वात् न दृष्टितलक्षणपरिष्कारे मूले विरोधस्योदिति ॥ तथा न कतमि
ति वा बोध्यं ॥ मूर्त्तिजातुल्यनभ्युपगमेन चेदं तेन जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्त्तित्वेपिनक्षतिः ॥ जलघटान्यतरत्वा

दायघटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति ॥ क्वचिच्छकुरूपवद्वृत्तीति पाटस्तत्र रूक्कुरूपदं रूपपदं वा संवातायातं ॥ एवमे
व च व्यावृत्तिरभास्वररूक्कुरूपस्येयत्र रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्बोद्ध्या ॥ पृथिवीत्वमादाय पृथिव्याम
तिव्याप्तिवारणाय भास्वरभुक्तेतररूपा समानाधिकरणेति ॥ जलत्वस्य रूक्कुरूपसमानाधिकरणत्वाद
संभवइति ॥ रूक्कुरेति ॥ तेऽस्त्वमादाय तेऽस्यतिव्याप्तिवारणाय भास्वरेति ॥ शीति एवेति ॥ यद्यपि शीतं गुण
इति कोशात् क्लीबते बोधिता तथापि विरोध्य स्पर्शशब्दस्य पुद्गलं गच्छात् पुद्गलगत्या निर्देशः ॥ रूक्कुरूपमिमा
यैवे दो रूक्कुरूपदस्य क्लीबतेति ॥ द्रव्यत्वव्याप्य पृथिवीत्वजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्वदं
वृत्तीति ॥ तेजस्त्वादिति मादाय तेज आदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति ॥ शेषं दर्शितं रावसेयं ॥ शी
तेतरेति ॥ द्रव्यत्वरूपजातिमादायातिप्रसंगवारणाय शीतेतरस्पर्शवृत्तीति ॥ आत्मत्वादिकमादायातिव्या
प्तिवारणाय स्पर्शवद्वृत्तीति ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरित्य आह ॥ कालिंदी
ति ॥ स्वसमवायिसंयोगसंबंधेन उपपन्नैकवार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः ॥ कालिंदी जलादायि ति भावः

मुक्ता ३ अतएवेति ॥ उपदर्शितसंबंधस्य जल नीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः ॥ वियतीति ॥ तदोपदर्शितसंबंधघटकसं
 ११ योगस्य नाशादिति भावः ॥ तत्र जले । तस्य माधुर्यस्य । अन्यथा । आश्रयोपाधिकत्वाभावे व्यंजकत्वादित्युक्तं हरीतकी
 भक्षणोत्तरप्रत्यक्षेण माधुर्योपलंभादिति पूर्णायं ॥ कल्पनागौरवादिति ॥ अवयवरसाजन्यस्य एध्वारसस्याग्निसंयो
 गसाध्यत्वं दर्शितं तदनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि एध्वारसोत्पादकत्वस्वीकारे ॥ तिरिक्तकार्यकारणभावस्य हरीत
 क्यं मधुरस्य च कल्पने गौरवादिति भावः ॥ नन्वस्तजले मधुरोरसस्तथापि जंबीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याग्निरसस्या
 पि स्वीकारे बाधकाभावस्य तज्ज्ञाह ॥ एध्वारस्येति ॥ आत्मादिजनकतावच्छेदकत्वादिति ॥ यद्यपि एध्वारस्य आत्मादि
 जनकतावच्छेदवत्तमधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तु न्यं ॥ तथा हरीतकी भक्षणोत्तरं जलेपि मधुरोपलब्धं स
 त्तमधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरं हेतुत्वं कल्प्यत इति भावः ॥ ननु जंबीरसलिलादौ आत्मप्रत्यक्षेण
 जलत्वेनात्मादिरसिपि तु न्यवधे तुल्यत्वात् तज्ज्ञाह ॥ जंबीरसदाविति ॥ स्वसमवायिसंयोगसंबंधेन जंबीरगतान्

नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन संभवती शंकते । यद्यपीति । तथा च कार्यता
 वच्छेदकं । वस्तुतस्तु नित्यसाधारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावा ॥ अन्यपदेन देयमेव । ननु यथारण्यदंडादौ फलान्नु
 ११ था पधायके कारणतावच्छेदके तथा दंडत्वादिकं जातिस्तत्रापि भविष्यतीत्यत आह । तस्येति । दंडादेः स्वरूपयोग्यता
 योने कापि क्षतिः ॥ तस्या नित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः ॥ अन्यजलत्वजातिः । अन्यजलमात्रवृत्तिजातिः ॥ तदवच्छिन्नोति ॥
 अन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नस्यार्थः ॥ नचैवं जलांश्यावयविनिजलत्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ जलस्यांश्यावयव्यनुपगमात् ॥ ननु जलत्वाव
 च्छिन्नं प्रति समवायसंबंधेन स्नेहस्यैव कारणतावच्छेदकत्वमास्वतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षया बाधवादिति चेन्न ॥ जलत्वावच्छिन्नं
 प्रति स्नेहत्वेन वा कारणत्वं शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहादतिरिक्तजातिसिद्धेः ॥ क्लृप्तमादाय कल्पनीयेन विनिगम
 नाविरहादिति तु ॥ केचित् धूमादिकं प्रत्यार्द्रधनादेः कारणत्वं निर्विवादं । आर्द्रत्वं च जलयुक्तत्वं ॥ तथा च जलसंयुक्तं धनत्वेन भ
 संयुक्तजलत्वेन वा कारणत्वं तस्य विनिगमनाविरहाज्जलत्वं धनयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरि
 त्यप्याहुः ॥ परंतु स्थूलजलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजासवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारण

सर्वं शीत एव स र्श इत्युक्तं तत्साधयति । तेजः संयोगादिति । ननु । इति । विवेचयिष्यति पाका संभवमुपरिहृतम् ।

मुक्ताप्रकाशं चंद्रनादौ रोहो सत्ते व्यभिचारेण कथं जलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह । घृते तै । घृतादावित्यादिपदेन तैला
दिपरिग्रहः । जलस्यैव स्नेहे सनंतरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः । तेन घृतादौ समवायेन स्नेह निरा
सेन । जल एवेति । स्नेहस्यो वांतरविशेषाभावात् स नो कीर्तितः । तदवधि न जनक तावच्छेदकं जलत्वमि
परमा तिभावः । अथैवं रीत्या ~~व्या~~ व्यावृत्तमाद्यणुकं जलत्वमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति ~~भेद~~ जल
त्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुत इति चेत् समनियतयोग्यव्यक्तिवृत्तिश्चादिति । एवमग्रेपि तैलादावित्यादिपदेन क्षीरपरिग्र
हो ननु घृतस्य । तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य समवायेनैव सत्तात् । द्रवत्वमित्यनंतरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीय
त इति शेषः । ननु तैले जलसत्वे तैलस्य दहनानु कूल्यं न स्यात् । जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादत आह । स्ने
हप्रकर्षणेति । प्रकृष्टस्नेहस्य जलदहनानु कूल्यमेवेति । अपकृष्टस्यैव तस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति भावः
इति वक्ष्यतीति भावः । स्नेहनिरूपणावसर इति शेषः । प्रथमवदिति । षष्ठीसमांथादिति रित्यभिप्रायेणाह । ए

धिव्या इवेत्यर्थ इति । एवमग्रेपि । जलायं शरीरमिति । तच्च पार्थिववयवैरुपपद्यं बोध्यं । तेन जलमात्रे हस्त
पादादिव्यवस्थाया असंकेतव्येति नक्षतिः । ननु तादृशरीरे मानाभावः अनुपलंभादित्ये आह । वरुणलोके त
ति । कासारः सरः । करकाकादीत्यादिपदा कूपादिपरिग्रहः । कठिणत्वादिति । कठिणस्य र्शवित्वादित्यर्थः
वीलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे षष्ठी । कचिद्विलीनयोस्तयो रिति पाठः । सतु बिभ्रज्जुरेव विलीनतायाः
द्रवत्वरूपायाः जलत्वव्यंजकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तिकद्रवत्वमेव । तदुक्तं भूषणग्रं
थे । तच्च न जलव्यंजकं । यदि च विलीने तस्मिन् न स तीत्यर्थः स्तथापि करकादिना शो तरेद्रव्यां तरोपा
दा तत्रैव द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं । न करकायां । नष्टत्वादत आह । यद्व्यमिति । तथापि करकादि
नाशो सन्नद्रव्यांतरो सन्नस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः । न
नु हिमकरकायाः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिण्यप्रत्यय इत्यत आह । अदृष्टविशेषेणेति । इति जलग्रंथः ।

इत्थंचेति। उष्णत्व जातिसिद्धौ चेत्यर्थः। ननु तर्हि कथं अन्योष्णस्य रससमवायिकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आ-
हातस्येति। तेजस्त्वस्येत्यर्थः। जलस्येत्यर्थः। तिवा। यथा अन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजात-
सिद्धिः। तथा अन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणौ तेजस्वरूपजातिसिद्धिरित्यभिप्रायः। इदमुपलक्ष-
णं। समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तितावच्छिन्नप्रतिसमवायेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं॥
चंद्रकिरणादाविसादिना रजःकिरणादेः संग्रहः। तत्रापि चंद्रकिरणादावपि। ननु तर्ह्यौष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह॥
किंत्विति। तदंतःपाति जलस्य रसो नेति। चंद्रकिरणोत्तर्गतजलभागसीतस्य रसो नेत्यर्थः। ननु चक्षुरादिनिष्ठोष्णस्य रसस्य
केनाप्यननुभूतत्वात् ससंक्षेपान्तिरत आह। चक्षुरादौ चेति। मरकतकिरणादाविसादिना सुवर्णस्योपरिग्रहः। स्या-
दूपरं कृष्णस्य रसमिति सूत्रं। तत्र सुकृतेति स्वरूपकथनं। भास्वरूपस्य मात्रस्य लक्षणे अतिप्रसंगाभावात्। भास्व-
रत्वं जातिविशेषः सच तेजो रूपमात्रवृत्तिः। सुकृत्वव्याप्यश्चेति। ननु रूपाविषयकप्रत्यक्षस्याभावात्। वैश्वान-
रादेश्वाधुषत्वानापत्तिरितरांकते। तदूपाग्रहेति। वैश्वानरादेरवाधुषत्वेतद्भेदसंख्यागुणानामपि चाधुषत्वं न स्यात्॥

रसप्रतीतिस्तद्रूपजलत्वेनेत्यर्थः॥ शब्देऽपि जंवरिआम्लप्रतीतेस्तत्रात्मरसावश्यकत्वे तस्यैव तद्रूपजले परंपर्याप्र-
तीतिः॥ हरीतक्यानुमधुररसस्याभावान्न हरीतकी गूतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः॥ कर्कटकी भक्षणो-
त्तरं जलपानेन तिक्त रसस्यानुभवात् निरिक्त रसो जलस्य स्यादिति तुल्यं। जलपानात् पूर्वमपि कर्कट्या-
नित्तरसोपलब्धेः कर्कटकी भक्षणे स्वरसनागवर्तिपित्तक्षोभे तदीयतिक्तोपलब्धे वैद्यकसिद्धत्वाच्च॥ वस्तु-
तो निघोघपीतनिर्मल गंगाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्यापलापसंभवान्मधुरत्वेति युक्तं॥ त एतेन हरीतक्यादे-
न जलसंयोगेन माधुर्यमुद्यतियेन कल्पना गौरवं परंतु हरीतक्या कषायवन्मधुररसोपि स्वीक्रियते॥ तद्वज्रकश्च ज-
लसंयोगः॥ ननु तद्रूपरसांतरस्य फलबलात्॥ यदि च विन्नरूपवत् विन्नरसमानाभावात् गुणविरोधेन नीरसे-
व हरीतकी रसप्रतीतिस्तदवयवेषु रससत्त्वात् परंपर्याप्त्युच्यते॥ तदास्तजलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमा-
धुर्यस्यैव व्यञ्जक इत्यपास्तः॥ जलत्वजातवत्तुमानांतरप्रमाणमाह॥ एवमिति॥ ननु जलत्वभावेच्छ

~~सुवर्णदिस्तेपेतेजसिसत्तादिति~~। योग्यमात्रवृत्तिलाभावादि सविना ~ स्त्विने। अन्यदीयरूपेणैवेत्यर्थः। मतांतरमाह। बहेस्त्विति॥
सुवर्णादिस्तेपेतेजसिसत्तादिति। तेननासंभवादितिभावः। पृथिव्यवृत्तीति नैमित्तिकद्रवत्ववद्भूतिद्रव्यत्वरूपजातिमा
दायपृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणायपृथिव्यवृत्तीति। पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकमादायवायादावतिव्याप्तिवारणायनैमि
त्तिकद्रवत्ववद्भूतीति। वायुतेजोन्यतरत्वमादायवायावतिव्याप्तिवारणायजातीति। परकीयस्पर्शादिति। गंधाव्यंजकत्वादि
घटितहेतुंतरस्त्वनयादिपदेनगंधादिपरिग्रहः। चक्षुषः परकीयरूपादिव्यंजकत्वादिसंघिवारणायस्पर्शपदं। इह
केचिदाहुः। चक्षुर्विषयासंबधमेवग्राहकं। यदिचप्राप्यकारीस्यात्तदारसनादिवदधिष्ठानसंबधंगृणीयात्
। नचैवं। गोलकारिसंबधग्रहणात्। किंचयदिचक्षुःप्राप्यगृणीयात् ततोप्यधिकपरिमाणेनगृणीयात्। न
खलुनखरंजनिकापरशुघ्नेद्यंघिनसि। शाखाचंद्रमसोस्तुल्यकालेग्रहणानुपपत्तेश्च। गतिक्रमेणप्राप्यग्र
हणेक्रमेणग्रहणस्यात्। नतुतुल्यकालमुपलंभः। अनुभवतीति। मीलयन्नेवनयनैशाखासीत्तमयूरवंच। एवं
चप्राप्यकारित्वानुरोधेनगोलकारितिरिक्तंचक्षुःपरेरंगीक्रिते॥ गोलकस्यचंद्रादिप्राप्त्यसंभवात्॥ अप्राप्यः

मुक्ताप्र० कारित्वेन गोलकमेव चक्षुः तच्च न तेजसमिति तदसन् । अधिष्ठानासंबन्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षुषोपि काश
 प्राप्य कारित्वसंभवात् । पृथुतरग्रहणास्य च गोलकनिर्गतस्य महत्त्वश्चक्षुषः पृथ्व्यन्तेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः
 १४ । स्वाधिकपरिमाणवद् व्यादिग्रहणात् । तृगिद्विषेण व्यभिचारात् तादृशानियमाभावाच्च । तुल्यकालग्रहणं चा
 सिद्धमेव । तदभिमानस्य कालसांनिध्यैवोपपत्तेः । अचिंत्यो ह तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयो यन्नाचीना
 चलचूडावलंबिन्येव भगवति मयूरवमालिनि भवनेदरेष्वा लोक इत्यभिमानो लौकिकानां । यत्वाहुः शालिः
 काचार्योः । चक्षुर्वाद्यालोकाभ्यां आरब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्थग्रहणमिति शारवाचं १४
 द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपन्नमेवेति तन्न शोभनं । चक्षुर्वाद्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागे पित्त
 वासुष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः । पृष्ठदेशस्य वाद्यालोके चक्षुरुसादेमानाभाभावाच्च । इति चेदग्रदेशस्थ
 वाद्यालोके रवितदुसादेमानाभावात् । तदनुभूयगमे पिचाक्षुषोपपादनस्य अनुपममुक्तत्वादिति । लोबवादाह । अथवेति तेजसंबन्ध
 नमिति ॥ ॥ ॥

थे हे तो संयुक्तं मग्नि संयोग रहिते पूर्व रूप विजातीय रूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणायात्र पृथिवी त्वं देयं । तेन जलप
 रमाणेन व्यभिचारः ॥ यथा कथं चिदग्नि संयुक्ते घटे तद्वारणाया संयुक्ते ॥ न चाजयो जकत्वं विरोधिद्वयसंबंधं विना प्रा
 थिवाग्नि संयोगस्य पूर्व रूप विजातीय रूपगो न कत्वा दिति भावः ॥ निचद्रवद्रव्यादव्यदेव प्रतिबंधकं वाच्यं ॥ अदृष्टकल्पना
 पतेरिति ॥ नस्य चेति ॥ तस्य द्रवत्वस्य पृथिवी जलमिन्नस्येति ॥ पृथिवीः पक्षी क्षेपपीति भाग्यविजातीयत्वाभा
 वा अत्र स्य तत्रासंभवादिति भावः ॥ तेजस्त्व नियमादिति ॥ वाय्वादौ रूपाभावादिति भावः ॥ न चो धं कारे
 पीत रूपाभयद्रव्यगहापतिः ॥ सुवर्ण रूपा लोक संयोग सत्त्वादिति वाच्यं ॥ उद्धृतानभिभूतरूपा लोक सं
 योगस्येव द्रव्य प्रत्यक्ष हेतुत्वात् सुवर्ण रूपस्य त्वभिभूतत्वात् ॥ न च तदानीं पीत रूपस्य ग्रहणं कृतं अग्र (संज्ञा केय
 हुणं न सुवर्णस्येति न तस्याभिभूतत्वादिति वाच्यं ॥ लघुतया संज्ञातीय संबंधस्यैव अभिभवपदार्थत्वात् ॥
 न च भाष्यं धकारे सुवर्ण साक्षात्कारापत्तिः ॥ तेजोभिन्नद्रव्य प्रत्यक्षं प्रत्येवा लोक संयोगस्य हेतुत्वादिति
 वाच्यं ॥ सुवर्णभिन्नं यत्तेजसि द्विन्नद्रव्य प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वादिति ॥ नवीनास्तु सुवर्णपाथि व मेवपी

द्वन्ति अनुष्णाशीतस्य रीति

तं सुवर्णं द्रुतमिति साक्षात् संबंधेन द्रवत्व प्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् ॥ द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यत्यंतो घेदात् पृथिवी त्वस्य
 पीत रूप समवायिकारणतावच्छेदकत्वादूपनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीत रूपनाश इति वदंति ॥ ॥
 इति ते जोग्रंथः ॥ ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं मूले पाकजोनुष्णाशीतस्य रीतिरुक्तं ॥ तत्रापाकजादिपय
 नां क्रमेण व्यावृत्तिमाह ॥ अनुष्णाशीतस्य रीतिः ॥ उक्तमपाकजेति ॥ यद्यप्येकजानुष्णाशीतस्य रीतिरुक्तं ॥ तत्रापाकजादिपय
 ति व्यासं ॥ तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्य रीतिरुक्तं ॥ यद्यप्येकजानुष्णाशीतस्य रीतिरुक्तं ॥ तत्रापाकजादिपय
 इति द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्वं वातदर्शः ॥ वसेयः ॥ एतेन ॥ स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वकथनेन ॥ तज्जनकतावच्छे
 दकमिति ॥ तथाच विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणं ॥ शब्द
 विरोधस्य बहिर्भावविज्ञानस्य बानिमित्तकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि ज्ञातव्यं ॥ मूले स्पर्शादिति
 गृहेति ॥ स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा ॥ मुक्ता बल्यां धृतीति ॥ धृतिश्च गुरुणा द्रव्यस्यापतनं ॥ विजातीयस्य
 शोभेति ॥ तृतीया तं तुष्कमनुमानादियं ग्रेतनां न्वितं ॥ अनुमिति प्रकारस्तु ॥ यो यं रूपद्रव्या समवेतस्पर्शः कचिदभि

मुक्ताप्र. तः। स्पर्शत्वात्। एथिबी स्पर्शवत्। अत्र एथिबी व्यादिस्पर्शसिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्या समवेतेति विशेषणं। एवमसति रूपवद्द्रव्या
 भिघाते यो यवेण्वादिषु शब्द संतानः सस्ये शब्दे गवद्द्रव्यसंयोगजन्यः। अविभज्यमाना वयवयद्द्रव्यसंबन्धि शब्दसंज्ञानत्वात्। दंडाभिह
 तभे सिराब्द संतानवत्। एथिव्याद्यभिघातजनमनिसिद्धसाधनवारणाय सतीत्यादिपक्षविशेषणं। विभागजनमनिराब्दे व्यभिचारवा
 रणाय हेतावविभज्यमानेत्यादि। एवं नभसितृणतूलस्तनयितुविमानादीनां धृतिः। स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगहेतुका। अस्मदाधनधिष्ठितद्र
 व्यधृतितात्। नोकादिधृतिवत्। जलादिगततृणोदोसिद्धसाधनवारणाय नभसीति। प्रयत्नसंयोगहेतुक धृत्यादौ व्यभिचारवारणा
 यास्मदादीति। एषेद्रव्याभिघातमंतरेण नृणे कर्म। स्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्यं। कर्मत्वात्। नदीपूराहतकाशादिकर्मवत्। दिशि
 अग्नेवक्ष्यतइति। अग्ने आत्मनिरूपणावसरइति शेषः। मूलपूर्ववन्नित्यतायुक्तमिति। पूर्ववत्। जलवदित्यर्थः नित्यतादीत्यादि
 नाः नित्यत्वपरिग्रहः। उक्तं बोध्यमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टवती। मुक्तावल्ल्या वायुर्द्विविधइति। तच्च तेषामध्ये। अयोनिजं। अयोनि
 जमेवेत्यर्थः। पिशाचादीनामिति। मरुतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः। ननु वाय्यास्ताल्वादि वाग्व्यापाराभावात्कारणाद्यभावेन च
 हरणविहरणाद्यभावात्कथं भोगाय ननत्वमित्याह। परेति। जलीयते जस शरीरयोरपि आक्षेपस्य तुल्यत्वात्प्रकरणलाघव
 मभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह। जलीयते जस बायवीति। ननु तर्हि कथं जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह। जला
 दीनामिति। अत्र त्वग्निं द्रिययो विशेषः। अधिष्ठानादिः। शरीरमिति व्यापकमिति। न च नखलोमके शानां त्वग्निं द्रियाना

ति। सुवर्णपार्थिवैर्मितिकद्रवत्वत्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकस्यैव सत्त्वादिमाशयः॥ समाधत्ते॥ नेति॥ न च त्रपीत रूपवद्द्रव्या
 सकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः। तेजस सुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्धापक्षोपसिद्धिः॥ धर्मशास्त्रे पीतिमद्रव्ये पिसुवर्णपदयोर्मे न
 ते स्यापिसुवर्णपदवाच्येन या सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि बाधतादवस्थादिति वाच्यं॥ अतएव न त्वसंयोगसत्यत्वं
 छेदद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्॥ अवच्छेदकावच्छेदकसाध्यसिद्धे नुद्देश्यत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वे भेदप्रयुक्तस्य न
 सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्य दोषत्वात्॥ असति प्रतिबंधकइति॥ जलमध्यस्थमानदृतादौ व्यभिचारवारणाय सति
 प्रतिबंधकैति॥ अग्निसंयोगानां शब्दवत्त्वात्तेन दृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगसत्ता॥ तादृशद्रवत्वस्य स्वसामानाधिकरण्येन
 संयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः॥ अनुष्ठितमानद्रवत्ववत्त्वादित्यस्या मुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो न त्वच्छे
 दमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति॥ गगनादौ व्यभिचारात्॥ पूर्वपक्षिणां शक्तिमप्रयोजकतां निरस्यति॥ न चेति॥ अग्निसं
 योगनाशस्यत्वोदिति॥ एतच्चापलक्षणं॥ अग्नेरप्यप्रथमं हिरेण्यमित्यथा गमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्कत्वादिति॥ ए
 तेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय अश्रयनाशनाशेद्रवत्वव्यावृत्ते जातिविशेषकल्येयि स्वाविजातीयद्रवत्वनाशप्रत्य
 णिन संयोगत्वेनेन नुनास्वीकार्यो॥ तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानु कूलतर्कोऽसंगतः॥ सुवर्णस्य मृधिवत्त्वेपि
 तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयोगनाशतावच्छेदकानाक्रान्ततयाऽस्य नाग्निसंयोगसत्त्वेपि नाशपत्तेरसंभवादित्यपातो॥ श्लोदश्च
 श्रूणं॥ न स्यपीति मगुत्वाश्रयप्रकारान्तरेण सुवर्णस्य तेजसत्वे साधयतां मनमुपव्यस्यति॥ उपरेति त्यादिना॥ न त्वानिबन्ध
 के॥ रूपपराशने प्रतिप्रतिबंधकै॥ अग्निसंयोगस्य तेजससुवर्णस्य सत्त्वादु न्नपीति मेति॥ साध्ये विजातीयपदमुद्देश्यसिद्ध

तिरिक्तव्येवक्तव्यं न तल्लोकेनोत्रैवप्रसंगाच्च पदभिहितं। न जातिरिति। अनेकसमवेतत्वाभावादिनिशेषः॥
 तेनैकव्यक्तित्वस्य जातिभावे हेतुत्वे वैयर्थ्यधिकरण्यमिति प्रयुक्तं। किंचिति। आश्रयताच समवायेन विवक्षिता। ते
 न कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वेऽपि न क्षतिः। मूलैवेव शेषिकपदवैयर्थ्यमात्रं कयाह। वैशेषिकेतीति॥
 इत्थंच शब्देति मूलं सावधारणं ज्ञेयं। एतेन विशेषगुणकथनेन प्रमाणमिसस्याकारादयोदि। तच्च शब्दः पृथि
 व्याद्यष्टद्रव्याश्रितः। अष्टद्रव्यानां श्रितत्वे सति द्व्याश्रितत्वादिसंभवं रूपं बोध्यं। दर्शितं सूचितं। अत्र तं माने
 स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह। तथाहीति। घटादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुर्ग्रहणाय ग्राह्येति। आत्मनि व्यभिचा
 रव्यावृत्तयेव हि रिंद्रियग्राह्येति। रसत्वादौ व्यभिचारव्यावृत्तये जातिमदिति। एतच्चानुमानमग्निमद्रव्यस
 मवेतत्वं साधकानुमाने स्वरूपासिद्धिर्निरासायेति बोध्यं। गुणत्वादिति। एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमा
 ने हेतोर्विशेषासिद्धिर्निरस्ता। विशेषणासिद्ध्यधारायाह। शब्देन स्पर्शवद्विशेषगुणमिति। न स्पर्शव
 तोद्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः। अकारणगुणप्रत्यक्षत्वादिति। अकारणगुणपू

अनु

र्वकत्वे सति। प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। हेतुसत्वं प्रतिपादयितुमुक्तं पांडिताति। जलपरमाण्विति। अनित्यानां पार्थिवरूपादी
 नां केषांचिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं केषांचित्कारणगुणपूर्वकत्वादुपेक्षा। न हि कालेति। शब्द
 यनुवर्तते। बहिरिंद्रियेति। मनसोऽन्यद्रियं बहिरिंद्रियं। तत्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। एतेन नात्मगुणग्राहकं द्रियत्वं। तच्च
 मनस्यपि अपि प्रसक्तं। तेनापि रूपादिग्रहणोदिति निरस्ते। इत्थंच। अनेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानां
 श्रितत्वं सिद्धौ च सिध्यतीति। पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिध्यतीत्यर्थः। नन्वेतत्सर्वतदोषपद्येत। यदि शब्दस्य
 विशेषगुणत्वं किंचिदप्रमाणं स्यात्। तत्र तत्रैव च मानं नैव पर्याप्तमिति चेन्न। शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रसासः
 योऽद्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रसासस्य द्विंद्रियग्रहणयोग्यताया हि त्वेव सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादिसं
 मानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। प्रमात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति। गुरुत्वमादाय व्यभिचारवार
 वारणाय प्रथमं संप्रसृतं। संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं संप्रसृतं। सांक्षििकद्रव्यस्त्वहधर्मध
 र्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेतुं। तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति। पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्व

मुक्ताप्र० रूपासिद्धिं चारं कते । न चेति । वायाविति । तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्रैतदभावात्साधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्व
 कत्वकथने तु अकारणगुण पूर्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थः । अयावद्वायुभाविनेनेति । स्वाश्रयनात् । अन्यनाशप्रतियोगि
 यद्यत्तत्तद्विभवेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकारोऽप्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षपले प्रयोजकत्वस्य म
 हत्वे सति उद्भूतरूपस्य वत्वस्याकारोऽसंभवेन चाक्षपप्रमाजनकत्वसंभवात् । ननु आकाशेन चाक्षपस्तदेहपक्षीति च
 क्षुपाधिकरणत्वेन किं भासत इति चेदालोक एवेति कल्प्या । नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनमनादौ सेवकथमि
 द्रियप्रदर्शनं इन्द्रियं तु भवेत्तत्र मित्यनेन ग्रंथेन क्रियतेत्याशंक्याह । तत्र चेति । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशृङ्खलीभे
 दादिति । चेत्त्रादिकर्णशृङ्खल्यवधिर्नमाकाशं चेत्त्रादिश्रोत्रमिति भावः । न व्यास्तु । शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्य
 शब्दसमवायित्वे ज्ञानवद्वन्दस्यापि मानसत्वापत्तेः । अहृष्टादिव्यतिबंधकल्पने चातिगौरवं । न चैव कर्णशृङ्ख
 लीविवरावधिर्नस्य कारस्य कथं श्रोत्रलोपपत्तिरिति वाच्यं । तथा विधस्यैव शब्दस्यैव श्रोत्रलोपपत्तिरित्याहः ।
 स्वतंत्रास्तु मृदंगादीनामेव गुणः शब्दः शब्दप्रतिमृदंगत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् । प्राचीनैर

धारत्वादसंभव इति वाच्यं । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् । मूलरथस्य त्वगिन्द्रियमित्यस्य त्वचिस्थितमिन्द्रियमित्य
 र्थः । एतेन देहसहजावरणत्वमि युच्यते । तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नैन्द्रियं न चावयवीयमिति परास्तं । त्वगिन्द्रि
 यस्य लक्षणमाह । स्पर्शेति । कार्यमात्रजातककालादावतिव्याप्तवारणायेंद्रियमिति । धतुरादावतिव्याप्तिवारणा
 यस्पर्शग्राहकमिति । त्वकत्वगिन्द्रियमित्यर्थः । तच्चेति । त्वगिन्द्रियंचेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वाभिव्यंजकत्वादसिद्धिवारणाय
 रूपादिषु मध्येति । मनसि व्यभिचारवारणायैवकारः । त्वकसंज्ञिकर्षे व्यभिचारवारणायद्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यं । अं
 गसंगसालिलं स्वेदः । आकरे प्रशस्तपादभाष्यादौ प्राणस्त्वेक इति । कथं तर्हि अपानादिव्यवहार इत्यत आह । स्था
 नवशादिति । हृदि प्राणो गुदपानः समानो नाभिरंगस्थितः । उदानः कंठे द्वास्थो व्यानः सर्वशरीरग इति स्थानभे
 दादित्यर्थः । क्रियाभेदाच्चेति । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेष्टानात्प्राणः । मलादीनामधोनयनादपानः । आ
 हारेण पाकार्थवन्तः समुभयनोऽसमानः । ऊर्ध्वनयनादुदानः । नाडीमुखेषु वितननाद्वानिति । क्रियाभेदाच्चेति ।
 पंचसंज्ञा लभते । ननु संज्ञाभेदेन संज्ञाभेद इत्यर्थः ॥ ॥ इति वायुग्रंथः ॥ ॥ आकाशेति । कालत्वं दिक्त्वं न जा

पुंका ३ तकारणत्वं बोध्यं । मुक्तावल्यो तत्रेति । तत्र काले । अगता माश्रय इतीति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वोधिकरण काश
 १७ त्वेन कालसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशप्रतीतिर्हि विषयिण्येवास्तु । अतिरिक्तकालकल्मसो गौरवाद्दत्तो न केव
 लमनयाप्रतीत्या कालः साध्यते । परंतु प्रमाणांतरेण सिद्धे काले प्रकृतप्रतीतिबलात्सर्वाधारत्वं कल्मसे इत्याहुः
 इदानीमित्यादिना सूर्यस्य दारिकमिति । इदानींतदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति न च वाच्यं । तथा नितु
 सति इदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तिः । न च तत्क्रिया विशिष्टो महाकाल एव इदानीमित्यादिप्रसयविषयः
 तथा चेदानीं घटो न तदानीमित्यस्यैतत्क्रिया विशिष्टस्य काल इत्यर्थ इति वाच्यं । तथा सति तत्काल विशिष्ट महा
 कालोपक्षया लाघवेन तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वादिति । इतीत्यनेन । स्वाश्रयपतन
 संयोगिसंयोग एव संबंधो वाच्यः । तत्रेति शेषः । न च आकाश एव संबंधघटक आस्तामिति वाच्यं । आकाश
 दिगात्मना विनिगमना विरहेणातिरिक्ते का कालस्यैव तथात्वात् । इत्थंचेति । अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः
 सम्यगिति । कालः सर्ववानिति प्रतीतिरतिरिक्तकालविषयत्वस्योचितत्वादिति भावः । परत्वापरत्वमु

१७

धेरिति । ज्येष्ठपरत्वप्रत्ययः । कनिष्ठापरत्वप्रत्ययः । सच परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वे संभवाधिकारणके भावकार्य
 त्वात् असमवायिकारणत्वं तयोः कालविंडसंयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धि
 रिति भावः । परत्वापरत्वेयोरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेपितद्बुद्धिपर्यंतानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणदर्श
 यितुं । न च विंडगतरूपोदरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमास्त्विति वाच्यं । कालिकपरत्वापरत्वयोर्वीयावप्युसादनव्य
 भिचारात् । अतएव पृथिवीविंडसंयोगस्येन तत्र कारणत्वं । पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेषु तादृशपरत्वापरत्वयोरुसादनव्य
 भिचारात् । ननु तथाप्यआकाशादिगात्मनाभिः विंडसंयोगस्य तथात्वं स्यात्किं कालकल्मसे सत आहा लाघवादिति
 आकाशवदिभ्यां विंडसंयोगस्य तथात्वे जीवात्मभिः प्रत्येकं विनिगमना विरहादात्ममुनस्तोस्त्वनंतत्वा न तथा
 त्वं किंतु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्मस्य तदिति भावः । यदि काल एक एव तदा क्षणलवकाष्ठादिना ननु
 नाव्यवहारस्तत्र न स्यात् । न चैकस्मिन्नेव घटेषु कलशः कुम्भ इति व्यवहारवदत्रापि क्षणादिना नाव्यवहारत्वा
 धकाभावादिति वाच्यं । एकस्मिन् विरुध्य नाना व्यवहारायोगात् । न हि घटत्वकलशत्वादिकं मिथो विरुध्यं शक्यं । न
 नत्वादिकं नु विरुध्यमेव न हि दिनं क्षण इति प्रतीतिरस्तीति शङ्कते । नन्वेकस्येति । समयभेदः । समयभेदव्यवहारः ।

२०

विभिन्नव्यवहारविषयमितियावत्। एकस्मिन्नन्विरुधनानाव्यवहारविषयात्ताभावादितिभावः। उपाधिभेदादिति। तथाचैक
 स्वेवकालस्य किंचिधर्मविशिष्टस्य क्षणत्वं किंचिधर्मविशिष्टस्य दिनत्वं। ननु कालस्येतिभावः। इदमुपलक्षणं। तादृशोपा
 धीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं। ननु महाकालस्य अपि द्रव्यं। स्वजन्येति। स्वक्रिया। घटगतेकक्रियानां शोभितोत्पन्न
 तद्गतक्रियांतरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणद्वयस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरिति स्वजन्येति। नन्वे
 वं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादने पि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादने तत्र क्रियाजन्यविभागोऽस्याविभागप्रागभावाभा
 वात्। नच द्वितीयक्षणेऽस्य क्रियांतरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्यैव तत्र क्षणत्वमिति वाच्यं। प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ मानाभा
 वादतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह। पूर्वसंयोगस्येति। स्वजन्यविभागनाशपूर्वकं संयोगविशिष्टस्वज
 न्यविभागद्वयार्थः। तेन स्वजन्यस्य विभागस्य यत्किंचिद्विशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि यत्किंचिद्विभागस्य स्वजन्यवि
 भागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथापि न क्षतिः। तृतीयक्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह। पूर्वसंयोगनाशवच्छिन्न
 उत्तरसंयोगप्रागभावोवेति। स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशवच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभावेऽर्थान्ता

२०

न

तदुत्त

विमृद्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात्। मृदंगेशब्द इति प्रतीतिश्च। नचात्र वच्छेदकत्वं विषयो मानाभावात्। अन्य
 थावच्छेदकतासंख्यरूपसंबंधस्यान्यत्र समवायस्य विषयलोकलम्पने गौरवादिति। वदन्ति। इत्याकाराग्रयः। ॥ मूले
 जन्यानां जैकेति। कार्यत्वावच्छिन्नप्रतिनिमित्तकारणमित्यर्थः। अत्रच कालिकवच्छिन्नकार्यता निरूपितमधिक
 रणतया निमित्तत्वं काललक्षणं। कालिकसंबंधावच्छिन्नोत्तिकरणाद्विषयधिकरणैतिकरणाददृष्टेश्वरयोर्नोतिव्याप्ति
 रिति ध्येयं। ननु कार्यमात्रं प्रतिकालस्य निमित्तकारणत्वं किं मानं मिति। अद्यद्यदोषा विष्यति इत्यादिप्रत्ययस्तत्का
 र्योऽस्य अधिकरणत्वेन कालो विषयीक्रियतेत्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य तदुत्पत्तिहेतुत्वं नियमात्। तदुत्पत्ति
 हेतुत्वं न धेतुत्वं व्याप्यत्वं नियमात्। एवं च तत्तत्कार्यप्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिध्येद्विशेष्योरिति
 व्याप्याकार्यमात्रस्य हेतुता सिद्धिरिति सा चेहेतुता निमित्तकारणत्वं। नच कालस्य कार्यमात्रं निमित्तहेतु
 त्वं न संभवति। स्वसमवेतद्विषयत्वं संयोगविभागपरत्वं प्रतिकालस्य समवायिकारणत्वेन तद्विज्ञत्वेप
 दितस्य निमित्तकारणतस्याभावे न दिवायेत शक्यं। समवायसंबंधेन द्विवादि कं प्रति तस्य समवायिको
 रणत्वेऽपि कालिकसंबंधेन द्विवादि कं प्रति निमित्तकारणत्वस्य नपायात्। एवमेव कार्यमात्रं दिशो विनिमि

न्या

मत्वस्य

विज्ञाप

सप्रतियोगिप्रतियोगिकयावध्वंसविशिष्टसमयस्यैवतत्रक्षणव्यवहारविषयत्वादितिभावः। इतिकालग्रन्थः॥॥
 बीजप्रयोजकं। कथंदिशस्तत्रप्रयोजकत्वंतद्वर्णयति। देशिकपरत्वापरत्वयोरिति। तथान्वपरत्वापरत्वयोर्बुध्निप्रति
 परत्वापरत्वेनैमित्तं। तत्रदिक् विंडसंयोगस्तत्रदिगितिक्रमेणपरंपर्यादिशः स्तब्धोनिमित्तत्वं बोध्यं। अत्रापिबुधि
 पर्यंतानुधावनेदेशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणंदर्शयितुं। तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेवतदनुमितेः संभवादिति। प्राच्यादीयादिना
 उदयादिसंग्रहः। उपाधीति। वस्तुतोदिशएकत्वं। तत्तदुपाधिभेदेनप्राच्यादिभेदइत्यर्थः। प्राच्यादिसंज्ञासुनिमित्तभूता
 नुपाधीनाह। यत्सुखस्येति। यत्सुखस्येतिपदार्थमात्रलक्षणं। पंचम्यर्थेषु। दिदृष्टत्वं। एवमप्येति। तथान्वयद्वयेक्षयोद
 यगिरिसन्निहितंयन्मूर्त्तततः साप्राचीत्यर्थः। तद्वेक्षयोदयसंनिहितंचतन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्या
 यतयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वं। इत्थंचमथरातः प्राचांप्रयागइत्यत्रमथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्या
 यसंख्यापर्याय्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयागइत्यन्वयबोधः। एवंकाशीतः प्रयागइत्यत्रका
 शीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याय्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्र
 व्याप्यसरव्या

यागइत्यन्वयबोधः। एवमन्यत्राविनोधाउहनीयाः। तन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरंपराघटकमूर्त्तंतत्प्राचीत्यपिबदंति। द्वी
 धितिकृतस्तु। दिक्कालौनेश्वरादतिरिच्येते। मानाभावात्। तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेवक्षणदिनप्राची
 प्रतीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः। अत्रात्रव्याः। इश्वरस्यदिक्कालेत्वेजीवस्यवेतिविनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोर्द्वि
 लयोर्जगज्जनकत्वाकल्यनादिर्कालोपाधीनामेवजगज्जनकत्वकल्यनात्। नचतत्तत्जीवस्यजगज्जनकत्वपरापर
 चकल्यनंचकल्यमीश्वरस्यतत्कृतमितिलाघवमितिवाच्यं। संबंधघटकयोस्तयोः स्वीकारः। परत्वापरत्वोस्तयोस्तु
 गुणत्वैवमानाभावः। सन्निकृष्टविप्रकृष्टत्वाभ्यामेवपरापरव्यवहारोपपत्तेरितिबदंति॥ इतिदिग्निरूपणं॥॥ सुखदुःख
 नादिति। आदिज्ञानेष्टाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः। यद्यप्यात्मत्वस्यअन्यात्मन्यप्रयत्नत्वेपिस्वामिनिस्वरूपतोमानस
 प्रयत्नविषयत्वमस्त्येव तथापिसकलामसाधारणानुगतप्रयत्नासंभवेनजातिरूपेसिद्धिर्भवतीति। अनेकस
 मवेतत्त्वघटितजातित्वग्रहेनेकव्यक्तित्वग्रहेहेतुत्वस्य। सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेवतत्रप्रमाणमित्यभिप्रायेणसुखा
 दिकारणतावेष्टकतयातत्सिद्धिःप्रदर्शिता। अत्रसुखत्वाद्यवधिभ्रंशप्रतिआत्मत्वेनकारणत्वमानाभावः। सु
 खदुःखद्वेषभावनाधर्माधर्मप्रतिबधाक्रमेणधर्माधर्मनिष्ठसाधनत्वादित्यनुमानमेवविहितनिबिधकमेणासमवा

द्रव्यत्वेन

मुक्तान् यत्संबन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतया तिप्रसंगाभावात् । भावकार्योणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तत्तत्प्रसिद्धे ॥ २२ ॥
समवेतं प्रतिलक्ष्यत्वेन वा समवायिकारणत्वे माहोयैवोपपन्नत्वादिति चेदत्र प्राञ्चः । कार्यमात्रवृत्तिजातेः सम
वायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च तावता सुरवाद्यवच्छिन्नं
प्रतिलक्ष्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वमस्तु । अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादिति प्रसंगविरहादिति वाच्यं । व्याप्यलघुभू
तधर्मकारणतावच्छेदके संभवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनायाः । अन्याव्यत्वादित्याहः ॥ २३ ॥ वस्तुतस्तु
मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । ननु तथापि आत्मत्वजाते भग
वदात्मसाधारण्यमानाभाव इत्यत आह । ईश्वर इति । आत्मवारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इति श्रुतावात्मपदव्यवहारादि
तिभावः । ननु तर्हि ईश्वरे सुरवाद्यस्य कृतो न भवतीत्यत आह । अदृष्टादिति । आदिना शरीरादिपरिग्रह
तनुनित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वफलावश्यकभाव इति नियमेन स्वरूपयोग्यत्वे फलापधानापत्तिरित्यत
आह । नित्यस्यति । अप्रयोजकत्वादिति । जलपरमाणोस्नेहानुसत्यातादृश नियमे मानाभावादिति भावः ॥ २३ ॥

तिप्रसंगः । कचिसुरस्तके पूर्वसंयोगनाशकविभक्त्येति पाठः । सचप्रामादिकः प्रथमद्वितीयक्षणेभ्योकोपा
धरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने संदर्भविरोधापत्तेः । उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः
सिद्धांतसिद्धतया निरुक्तेऽप्युपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्रयोयोगाच्च । यदि च तत्सावप्रामाण्यव्याग्रहस्तदा पूर्व
संयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण योजनीयः । चतुर्थक्षणे तमाह । उत्तरसंयोगेति । स्वनाशोत्तरसं
योगइत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयायिनः क्षणत्रयपत्तिः परास्ता ।
नन्वेतादृशालक्षणां लक्षणमहाप्रलयेऽप्येकक्षणे व्याप्ते । तत्र तादृशकर्मत्वाभावात् । न च महाप्रलयेऽस्य क्षणव
त्त्वाभावेऽदृष्टिर्वाच्यः । तथापि क्षणव्यवहारस्य सत्त्वादन्यथा महाप्रलयेऽप्यतोऽप्यस्तिलक्षणास्य तदधि क्षणाकरण
वृत्तिव्याप्यत्वे तद्विध्वंसप्रतियोगिताक समयवृत्तिरूपस्याव्याप्यपत्तेः । तत्र महाप्रलयाधिकरणक्ष
णाप्रसिद्धेऽत आह । महाप्रलयेति । महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्ति । अस्तिलक्षणास्य क्षणाघटितस्यैव तद्वृत्तिध्वंस
प्रतियोगिकालावृत्तिव्यतिरिक्तवृत्तिरूपस्य तदुत्पत्तौ संभवादित्यपि । यदिति । ध्वंसेनेवेति । तद्वृत्तिध्वंस

प्रायः

मुक्ता० टी कश्चिद्भावः॥ चार्वाकमतं परिहरति॥ नेति॥ स्मरणानुपपत्तिरिति॥ अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः॥ दिनकरी
 २२ ननु बाल्यशरीरं तदा अस्त्येवेत्यत आह॥ शरीराणां मिति॥ संस्कारादुत्पद्यत इति॥ तथा च तत्र प्रयो ज्य संस्कार संबंधे
 धेनो बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य स्मृतिरशरीरे सत्त्वान् स्मरणानुपपत्तिरिति भावः॥ गौरस्य फलमुखत्वाद्दूषणा
 तरमाहा एवमिति॥ नस्यादित्यत्र हेतुमाह॥ इति॥ तत्त्वे तु तदा तदानीं स्तनपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले॥ ननु प्र
 वृत्त्यनुपपत्तिस्तव मतेऽपि समानेत्याशंक्य स्वमते प्रवृत्त्यनुपपत्तिं परिहरति॥ मन्मतेति॥ अन्यदपीति॥ इष्ट
 साधनत्वादन्यदपीत्यर्थः॥ अत्र तु स्तनपाने प्रवृत्त्यनुकूले इष्टसाधनता स्मरणेति॥ आत्मनो नित्यत्वं साधयति॥
 इत्येवेति॥ प्रागभावस्य नाशसंभवादाह॥ भावेति॥ नाशसंभवादिति॥ नाशप्रतिजन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनो
 अनादित्वेन जन्यभावस्वरूपहेतोरभावेन नाशसंभवादित्यर्थः॥ ननु च क्षरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रतिकारण
 त्वं कर्तृत्वं वास्त्विति॥ करणत्वं हि व्यापारत्वे सति कारणत्वं॥ भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति

चाक्षुषज्ञानाव्यवहितपूर्वकाले कर्तृत्वं॥ ननु कलोपहितत्वं॥ राजसूयेन स्वराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकार
 णत्वादावप्रसंगात्॥ करणत्वं कारणत्वयोरविशेषप्रसंगाच्च॥ कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानुकूल कर्तृत्वत्वं न संभ
 वति॥ अचेतने च क्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणातिरिक्तस्य मनः कृत्वादीनामामसमवेतत्वस्य चानंगीकरणात्
 कृत्वाश्रयत्वमपि च क्षुरादीनामैवार्थः॥ नन्वेकस्यैव कर्तृत्वे कारणत्वं कर्तृकरणभेदे भेदानुपपन्न इत्यतो वि
 रोध इति॥ विरोधे विभिन्नाधिकरणत्वे॥ तथा च कर्तृत्वादिकरणत्वादिलक्षणापाधेर्भेदात् कर्तृकरणादिव्य
 वहारोपपत्तिरित्याशयः॥ नेचेतन्यमित्यत्र विशेष्यतयोपास्थितस्याभावस्य तद्वदेन परामर्शसंभवाद्धाव
 ॥ तथा चैतन्यमिति॥ उपघातपदस्य लोके॥ बयवनाश एव प्रयोगादाह॥ नाश इति॥ मूलोपघाते कथं स्मृतिरिति
 प्रसक्तं॥ तत्रोपघातः केषामित्याकांक्षायाः सत्त्वादाह॥ अर्थादिति॥ तथा चैकमेव द्रव्याणां मिति पदं आकांक्षा
 वशादुभयत्र संबध्यत इत्याशयः॥ कथं स्मृतिरिति मूलेनेन्द्रियाणांचेतन्यपक्षे स्मृत्यभाव आपादितः॥ तत्र
 हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुपूरयमर्थमाह॥ पूर्वचक्षुषेति॥ ननु इन्द्रियाणां तरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह॥ अन्ये

मुक्ताप्र

२४

ननानुभूतस्येति। तत्र हेतुमाह। अनुभवेति। यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारण^{भाव}विरोधात् सामानाधिकरण्येनेषु कारा
क्तिर्विकल्पा तथापि यत्र विषयता संबंधेन स्मृतिस्तत्र विषयता संबंधेनानुभवति इदं विषयत्वघटित। ज्ञानसामा
नाधिकरण्यप्रयासया कार्यकारणभाव आवश्यकः। आसनिष्ठसामानाधिकरण्यघटित कार्यकारणानुभा
वेन घटानुभवोत्तरपटादौ विषयता संबंधेन स्मृत्त्यापत्तेरवारणात्। वस्तु कर्तृकानुभवस्य घटे सत्त्वादिन्द्रियांतरकर्तृ
कस्मरणे तत्र नानुपपन्नमिदं शंका निराकरणाय तथोक्तिः। समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रयासस्येतितद
र्थः। चेन्नस्य घटानुभवकाले मैत्रस्य घट स्मरणवारणाय तस्य रूषीयत्वं निवेशे पुरुषात्तेदेनानंत कार्यकारणभा
वकल्पेन गौरवात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रयासया तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति भाव इति ध्ये
यं। इन्द्रियाणांचेन न्ययक्षेयो दोष सोऽत्र कल्पेनास्तीति सूचयितुं निस्यस्यति। ननु तथेयत्र मूले तद्यत्वेन पूर्वोप
स्थितचेतनस्यैव परं स्मृत्तमर्शस्योत्तयान्वासंगतिरत आह। न तथा न चेतनमिति। अनेध्यक्षतदा भवे

कारा

२४

ननु इश्वरे दृष्टं कुतो नोऽसंघटत इति चेन्न। मिथ्या ज्ञानरूपकारणाभावात्। मिथ्या ज्ञानस्य हेतुत्वे च मुक्तात्मिन्यपि अदृष्टो
सनिप्रसंगः। वेदस्था मपदोर्देर्नित्यज्ञानादितिलक्षणापत्तिरित्यस्वरसः आहुरि मनेन स्तु चितः। इन्द्रियाद्यधिष्ठानेति मूलं
आसनिप्रमाणपरतया व्याचष्टे। इन्द्रियाणामिति। आदिपद संग्राह्यमाह। शरीरस्येति। परंपरया जनकता संबंधेन च
तन्यं। ज्ञानवत्त्वं। एतेनासनिप्रमाणमुपदर्शितं। अचेतनं चेतनाधिष्ठितं करोतीति व्याप्तेः अहं सुखी सा हिना अहं जा
नामि करोमीत्यादियदिग्रहः। न च उक्तमात्रावन्नप्रयक्षेति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यं। आस न च विवेके परमो मा
भिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात्। विप्रतिपन्नं प्रतीति। अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्त विष
यत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः। नव्याय कमेते यथा मुक्तात्मना ज्ञानाभावेन ज्ञानाधिकरणत्वरूपं चेतन्यं। तथा ममापि मते
मृतशरीरस्य च न चेतन्यमिति। शरीरेमेवासौ चैतन्यमिति। शंकेते। चेतन्यमिति। ज्ञानादिकं प्र ज्ञानाद्यधिकरण
त्वं। तदभाव ज्ञानाभावे। ननु च न मते मृतशरीरेऽस्मिन्भावः किं निबन्धनः। मन्मते तु प्राणविशिष्टस्यात्मनो वि
रह एव तत्र चित्तवत्त्वप्रहेतुरित्यत आह। प्राणाभावेनेति। तथा च लाघवात् प्राणाभाव एव चेतन्य विरहप्रयोज

चेतन्या

मिति

मुक्ता. टी दृष्ट्यादिनिति। विज्ञानस्य जगद्विषयत्वं यत्किंचिद्विषयत्वं वा भिद्येते विकल्प्याद्येदूषणमाह। तस्येति। द्वितीयेत्यादिनक
ह। यत्किंचिदिति। आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयकत्वेदूषणमाह। सुष. साविति। शंकेते। तदानीमिति। नि
राकारानिर्विषयिणी। चिसंततिः विज्ञानसंततिः। प्रकाशत्वे ज्ञानत्वे ज्ञानत्वस्य विषयिता व्याप्यत्वादि
तिज्ञावः। अन्यथाप्रमाणाभावेपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे। आकारस्य विज्ञानत्वस्वीकारे। आकारस्य वि
ज्ञानातिरिक्तत्वं अनतिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्येदूषणमाह। तर्हि सभेति। द्वितीयेत्यादि। समूहालंबन
इति। नीलपीतइति समूहालंबन इत्यर्थः। स्यादिति। तदभिभाभिन्नस्य तदभिभक्त्यनियमात्तदेतिभा
वः। एतदेवापपादयति। स्वरूपतो विज्ञानस्येति। विज्ञानरवरूपस्येत्यर्थः। अविशेषादेकत्वात्। ननु नी
लाकारः पीताकारश्चाभिन्नएव। भेदप्रतीतिस्तु विरुद्धधर्मयोर्नीलत्वपीतयोर्भेदात्। न च तयोरेव विज्ञानरवरूपत्वे
भेदः। नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य पारमार्थिक विज्ञानेनाभेदादसंभवादित्यभिप्रायवान् शंकेते। अथाह रूप इति।

था

अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः। इतरं विरुद्धनीलत्वादीनां मेकत्र समावेशः। ननु समूहालंबने नीला किरानवापाताका
रोऽप्युपेयते परंतु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति पूर्वोक्तवासनासंक्रममुरयतया दूषयति॥ नचेति॥ मात्रपुत्रयोरि
ति॥ मात्रानुभूतस्य गभस्तेन तनयेन स्मरणप्रसंगादिति भावः॥ उपादानेनानुभूत उपादेयनस्मर्यत इत्यपि नि
रस्यति॥ नचेति॥ शंकेते॥ उत्तरस्मिन्निति॥ तदुत्पादकेति॥ वासनोत्पादकेत्यर्थः॥ चिन्तामेवेति॥ ज्ञानानामेव सं
स्कारोत्पादकत्वे तेषामनंस्यात्संस्कारानस्यापत्तिरित्यर्थः॥ शंकेते कैश्चिन्तिकेति॥ अतिशयविशेषः॥ उत्तरोत्तर
ज्ञानानुकूलतयेति शेषः॥ गौरवादिति॥ स एवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानाक्षणिकानंतवृत्तित्वाभावात्तद्वं
सकल्पने गौरवादित्यर्थः॥ ननु क्षेत्रस्थ बीजादंकुरोत्पत्तिर्न कुसूलस्थ बीजादंकुरत्वावच्छिन्नप्रतिकुर्वद्रूपत्वे
न हेतुत्वमंगीक्रियते॥ कुर्वद्रूपत्वं चांकुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः॥ स च फलोपधायक एव
क्षिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिबीजत्वव्याप्यः कल्प्यते॥ एवमत्रापि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरि

३० का प्रकाशवा सनो सादकत्वं वाच्यमत आह। बीजादाविति। उपपत्तेः। कस्माच्चिद् बीजादे कुरो सतिः कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तिरिति
 २६ कुर्वद्रूपत्वादिति। कुसुमस्थवीजादिषु धरणि संयोग रूप सह कार्य भावो देवां कुरानुसृतेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनक
 त्वं जनकं लभ्यते प्रमाणाभावादिति भावः। अत्र ब्रवंदति। ये सन्त क्षणिक मिति व्याख्या जगतः क्षणिकता तदनुरो
 धेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण रू कार्य प्रतिहेतुत्वं चावश्यकं। न च तादृश व्याप्तौ मानाभावः। तादृश व्याप्त्य स्वीकार कु
 सुमस्थ बीजादे कुरो सति वारणाय धरणि सलिल संयोगादीनां सहकारित्व कल्पने गोर वात्। तादृश व्या
 प्ति स्वीकार तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वं कल्पनात् कुसुमस्थ बीजे कुर्वद्रूपत्वा भावो देवां कुरानुसृते न सहका
 रिता कारणान्तराणां मितिलोच्य वात्। न च क्षणिकत्वमेव बीजस्य धरणि सलिल संयोगादीनां कुर्वद्रूपत्वे
 न हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरोधेन सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वं कल्पनमावश्यकमिति वाच्यं। मन्मते कुरं प्रति बीजा
 नां धरणि सलिल संयोगादि सहकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वं कल्पनात्। कुर्वद्रूपत्वं न गीकार बीजस्य धरणि सं

२०

२६

दितिसूत्रेण। मनसश्चैतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तं। तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह। मनस इति। तत्प्रत्यक्षेति। ज्ञानादिप्रत्य
 क्षानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु मनसोऽणुत्वमेवा सिद्धमत आह। तथा चेति। अथैव दृश्यत इति। अमो गपद्या ज्ञान
 नांतस्याणुत्वमिहोच्यते। इति ग्रंथेन मनसोऽणुत्वसाधयित्वे इत्यर्थः। विज्ञानवार्ता शंकते। नन्विति। विज्ञा
 नमेवेति। आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादा मे युक्तं। वस्तुमात्रस्य तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यं। अत्र ज्ञा
 नत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य व्यापकत्वं नवेति विप्रतिपत्तिः। तत्र विधिकोटि र्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयाय
 कस्येति ध्येयं। द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्ति विज्ञानं आलम्ब्य विज्ञानं चेति। अत्र घट इति प्रवृत्ति विज्ञानं। अहं ज्ञाने इ
 या लय विज्ञानं। तदेवात्मा। तस्य विज्ञानस्य। ननु सुषुप्तावालय विज्ञानाधारान सिध्यसुर्वीक्षणं विज्ञान
 स्य क्षणिकत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुसादकाभावत्वात्। अत आह। पूर्वपूर्वेति तनुविज्ञा
 नक्षणिकत्वेन तदाश्रित संस्कारस्यापि क्षणिकत्वा कालान्तरे स्मरणेन स्यादित्येकांशपरिहरात्। मृगम

॥दिन॥

॥२७॥

स्वरूपत्वपक्षे इत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्येति विकल्प्याद्येदृषणमाह । तस्येसादिना ॥प्रत्य-॥
॥दशितत्वादिति । तस्य अगद्विषयकत्वे सादिग्येन दशितत्वादित्यर्थः । तथाच जीवस्य तथात्वसंभवा आत्ममा
त्रस्य नित्यज्ञानरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं । नवानियतयत्किं चिद्विषयकत्वं भूमः ।
परंतु यद्विषयकत्वं यत्र जीवेनानुभवसिद्धं तत्र तद्विषयकत्वं मत आह । सविषयत्वस्येति । ननु ससंज्ञा
नमनंतमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमाह । सत्यमिति । ननु जीवप्रसंगेणैक्यमिति सविज्ञानरू
पं जीवस्य निराबाधमिति जीवब्रह्मणो भेदसाधयेति । ज्ञाना ज्ञानेति । सुखीत्वादीत्यादिना दुःखित्वादि
परिग्रहः । सुतरामिति । जीवात्मनो नानात्वसिद्धाद्वीश्वरस्यानेकजीवत्वा संभवादौक्येनैकयोर्वि
रोधादिति भावः । ईश्वरभेदः ईश्वर जीवात्मनो भेदः सिध्यतीति शेषः । अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे
बंधमोक्षमिति । कश्चि संसारी बंधः कः श्विमुक्त इति व्यवहारव्यवस्थानुपपन्नास्यादित्यर्थः । चेन्नमेवा
त्मनोरीश्वरस्वरूपयोरेक्यादिति भावः । ननु नहि तत्त्वमसीत्यादितत्त्वप्रतिपाद्यब्रह्मण्युष्मश्च

॥२७॥

विज्ञान

व्यप्रतिपाद्य जीवस्याभेदबोधकोवेदः प्रमाणमिति तत्र आह । योपीति । तदानीं भोक्षकाले जीवात्मनो
ब्रह्मणा सह अभेदमुपलभ्यत इति तन्निश्चितस्येति । मोक्षेति । भेदस्या नित्यत्वमभ्युपेया विभोक्षकाले जीव
ब्रह्मणो भेदव्यवस्थापयति । भेदनाशोपीति । भेदसत्त्वेन चिद्व्यतिविवादमेवेयमिति सूचितं । तत्र वेदां
तिनः । निर्धर्मिक इति । इदं च सत्यत्वाभावे पोष्यत्वे तु तया तं । ननु निर्धर्मिकत्वं स्वभिन्नजाते शून्यत्वं मिथ्यात्वाभाव
नूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादसावस्य चाधिकरणत्वे कलाना नुपपन्नमित्यपि प्रायेण शक्यं । मिथ्यात्वाभावेति । ननु क
थमेकत्वाधिकरणेन दसावतूपादित्वमत आह । प्रत्येकमिति । कदाचिद्वैश्वदेव भवतीति श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव नि
त्यधिकार्याः कामतिरत आह । योपिन दानीमिति । अत एव ब्रह्मविद्वैश्वदेव भवतीति श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव नि
रंजनः निर्द्वैतः द्वितीयो दोषमोहः । ईश्वरोपीति । विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यनगते विज्ञानपदेनाधिकरणे
नित्यमित्युपदेन विज्ञानाश्रयबोधनादिति भावः । आनंदवदित्यर्थ इति । अद्वैतार्थस्य यवना इत्येनानंदशब्देना
नंदवतो बोधनादव्यथानंदमिति संप्रसक्त्यानुपपन्न इति भावः । ननु आनंदवदित्यर्थो न संगच्छते । न वसते इत्ये
रे आनंदवता बोधित्यत आह । आनंदोपीति । लक्षणा कल्पनमेव न वदोष इत्यत आह । असुवेति । असुखमि
ति ।

[illegible]

॥२६॥

भोगाद्यादि नानाहेतुत्वकल्मसेन गौरवादिति । तदस्मत् । ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्मसेऽतिगौरवा
 त् । नच कुर्वद्वपत्तेन तेषामेकहेतुतासिद्धौ ईदृशकल्मसेन न दोषाय फलमुख्यत्वादिति वाच्यं । फलमुख्यगौरव
 । स्याद्विदोषत्वात् । किंच जगतः क्षणिकत्वे सदवायं घटइति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । पूर्वकालीनघटभेदस्य
 तत्कालीनघटेभावात् । नचतृतीयाभेद एव तादृशप्रतीतिविषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वका
 लीनघटवत्तिघटत्वस्यैतत्कालीनघटेभावात् । एते जगतः क्षणिकत्वेनारात्वावधिप्रतिसत्त्वेनैकमे
 व हेतुत्वमिति । लाघवेमव्यपास्तं । यदपि स्थिरपदार्थांगीकारे एकस्मिन्पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यंच विरु
 धमेतत्तद्भेदइति तदपि न । एकस्मिन्नेककालावधेदेन सामर्थ्येन तदभावयोरिविविरुधतया कालभेदेन त
 स्वीकारेणैव बाधकाभावात् । यत्तु पूर्वपरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मो धर्मयोः सामर्थ्ये सामर्थ्ययोर्भेदो नुपपन्न
 स्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादादिति । तन्न । घटत्वं न घटइत्यादिप्रतीतिनां मिश्रामाण्यापह्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य
 वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् । वेदांती शंकेते । अस्तु तर्हि । क्षणिकविज्ञानेति । आत्मनः क्षणिकविज्ञान

मुक्ता० टी दिति। बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः। इदानीं बुद्धितुपलब्धेर्भेदप्रदर्शनाय बुद्धेरंभत्रयं प्रदर्शयति। नमेदमिहादिना दिनकरी
 १ पुरुषोपरागः पुरुषसंबन्धः। त्रैतिविंशमात्रे। र्पणस्थययोर्मुखे संबन्धे। ननु तात्त्विकस्तयोर्बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहा
 देकत्वाभिमानः पुरुषोपरागइत्यर्थः। इन्द्रियप्रणालिकत्वा। इन्द्रियद्वारापरिणतिर्भेदः। अयं घट इत्यादिज्ञानरूपः
 परिणामएव विषयेण घटादिना बुद्धेः संबन्धइत्यर्थः। तस्य पारमार्थिकत्वे निश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमाद
 पुरुषोपरागः। कर्तव्यमीतीति। पूर्वोक्तं रागविषयोपरागाभ्यां कर्तव्यस्य घटोदरभासः तेन कर्तव्यमित्यवसायो व्यापा
 राभइत्यर्थः। ज्ञानपुरुषस्यातोत्त्विकः संबन्धइति। अत्र ज्ञानेन पुरुषस्य यो तात्त्विकः संबन्धः सा उपलब्धि रूपा तद
 सन्वयः। अतात्त्विके दृष्टान्तो दर्पणमलिमेव मुखसंबन्धइति। तथा च ज्ञानेन सहचेतनो हिमिदं जानामीत्याकारः
 बुद्ध्या रोपितस्य यः संबन्धो तात्त्विकः सा उपलब्धि र्भेदतु बुद्धिरेवोपलब्धि रिति भावः। कृति सामानाधिकरण्येने
 ति। अदृष्टस्यातीन्द्रिये विधार्मिको हं करोमीति तदंशोऽप्यनीतमानरूपं तत्प्रत्यक्षं बोध्यं। परिणामित्वा दिति।
 अनित्यधर्माश्रयादित्यर्थः। कस्य दृष्ट भोगानामिति। कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति। तच्चादृष्टं स्वस

मानाधिकरणमेव भोगं जनयतीति कस्य दृष्ट भोगानां परस्परसामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनो हं करोमीति सामानाधि
 करण्यप्रमितेरित्यर्थः। तद्विज्ञेति। कर्तुं भिन्ने। मानाभावइत्यस्य चेतनइत्यादिः। चः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः।
 कर्तुं त्वाश्रयेन चेतनो जन्यधर्माश्रयत्वादुपलब्धिमाधकस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। अन्यथेति। कर्तुं चेतनयो
 र्भेदांगीकारइत्यर्थः। बुद्धेर्नित्यत्वेति। कर्तुं भिन्नस्य चेतनांगीकारे तस्मिन्मुखेदुःखाभावात्संसारमोक्षयोरनुपपत्त्या
 पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसारायवर्गोवाच्यो। तथा च बुद्धेर्नित्यत्वेन सत्त्वं निबन्धनस्य संसारस्य सर्वदा
 पक्षामोक्षाभावएव स्यात्। बुद्धेरनित्यत्वेन जन्यत्वं स्वीकरणीयं अजन्यस्य नाशो संभवत्। तथा च तदुपपत्तेः पूर्वं
 तत्सत्त्वं निबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः। वस्तुनस्तु। तदुपपत्तेः पूर्वं तदाश्रितादृष्टादरभावाद्बुद्धेरनाप सत्त्वा
 रः कदापि न स्यादित्यवधेयं। असिधेरिति। बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति सार्थः। ननु कर्तुं चेन्न जन्यत्वा नुमि
 तिः परिशेषात् प्रकृतिजन्यत्वं विषयिणी स्यादत आह। कर्तुं जन्यत्वं इति। कर्तुं च स्वजन्यत्वं व्याप्यत्वेऽनुकूलतर्का
 भावादित्यर्थः। पशुवत्तद्विपरिणतानादित्यग्राहकतर्कसत्त्वादनादित्यमेव। कर्तुरित्यत आह। वीतरागेति॥

मुक्ताप्र

२०

वीतरागं जन्मादर्शनादितिन्यायसूत्रं। सरागजन्मादर्शनादितितदर्थः। अनादित्वमिति। स्तनपाने बालस्य प्रवृत्तिर्न काश
ष्टासाधनताज्ञानमन्तरेण। तच्च नानुभवस्वरूपं बाधान्। स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया
पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धौ अनादित्वमात्मन इति भावः। अनादे
रित्यस्य भावत्वेति शेषः। अन्यथा भावत्वेन नाशहेतुत्वादिति भावः। नच प्रकृतेरिति। प्रकृतिर्माया तस्या गुणैस्त
त्वरजः तमो लक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि भवेति। अहंकारो ह्यमिति प्रत्ययः तेन विमूढः आत्मा अतः करणं
यस्य तथा विधः पुरुषः कर्त्ता हि मिति मन्ये इत्यर्थं केन भगवद्भवेनेत्यर्थः। तेनात्मनः कर्त्तृत्वाभावप्रतिपादना
दिति भावः। अहमेवेति। तथा च स्वतेन स्वतंत्र कर्त्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते। ननु कर्त्तृत्वाभावाभावाभाव इ
ति भावः। प्रकटीकृतोयमिति। अधिष्ठानं तथा कर्त्तृत्वाभाव एव सत्त्वं कर्त्तृत्वं च त्रैलोक्यं पृथग्विधं। विविधाश्च कृते देवैश्च
वात्र पंचमं मित्यनेन पंचानामपि कर्त्तृत्वं प्रतिपाद्यतत्रैवं सतीत्यादिना स्वतंत्र कर्त्तृत्वं तस्यैव आत्मनो निश्चि
त्वादिति भावः। एवं पुरुषस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु। नच कारणत्वाभावेन कर्त्तृत्वावस्य तत्र सौधनीय इति वाच्यं। स्व
रूपा सिद्धेः। कार्यकारणयोर्भेदात् नाशस्यादिसकारणत्वं पुरुषस्य सत्त्वं सत्त्वं कार्यकारणयोर्भे

२०

दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह। तत्सत्त्वात् सत्त्वाभ्यामिति। बुद्धिस्तत्त्वात् सत्त्वाभ्यामिति। बुद्धिस्तत्त्वं द्वियप्रण
लिकया तत्सरिणा मेणा यं घट इत्यादिज्ञानेन संबंधो घटादिर्विषयः। स्वाकारज्ञानपरिणामिव बुध्यन्त हीतारं सत्त्वं किं
त्वसंबंधेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः बुद्धिना श्रोतु तत्सरिणामस्या यं घट इत्या
दिज्ञानरूपस्याभावादिषया वच्छेदाभावात् कैवल्यवस्थानं पुंसो मोक्षः। दुःखसंबंधतत्त्वं सत्त्वं संसारमोक्षौ तु न पुंसः
किंतु बुद्धेरेवेति भावः। ननु पुरुषे साक्षात् संबंधो एव विषयस्यास्तु। स एव च तस्मिन् संसारनियामकोस्तु किं
उक्तसंबंधेनेत्यत आह। तस्या एवेति। तथा च विषये बुद्धेरेव संबंधः पुरुषसंबंधः बुद्धिपुरुषयोरसंस्पर्शो ग्रहा
त्। ननु पुरुषस्वातंत्र्येण संबंधोऽस्ति। मानाभावात्। नच विषयप्रकारार्थसाक्षात् संबंध एव स्वीकार्यः। किं मुक्त
पुरुषस्य नित्यपरंपर्येति वाच्यं। तस्य पुरुषस्वभावनिबंधनत्वेन तत्स्वभावाधीनविषयसंबंधस्यैव सर्वदा सत्त्वान्मोक्षाभावप्रसंगात्
घटप्रकाराकाले घटादिरूपविषयस्वभावाधीनत्वं पटादिरूपत्वे तस्य संबंधस्य सत्त्वात् पटादेरविप्रकारापत्तेरिति
यद्वा बुद्धिर्ज्ञानस्याभेदमाह। तस्या एवेति। तथा च बुद्धेः परिणामिज्ञानेन ननु बुद्धिरेवेति भावः। भेदाग्रहा

पुरुषस्य नित्यपरंपर्येति वाच्यं। तस्य पुरुषस्वभावनिबंधनत्वेन तत्स्वभावाधीनविषयसंबंधस्यैव सर्वदा सत्त्वान्मोक्षाभावप्रसंगात्
घटप्रकाराकाले घटादिरूपविषयस्वभावाधीनत्वं पटादिरूपत्वे तस्य संबंधस्य सत्त्वात् पटादेरविप्रकारापत्तेरिति
यद्वा बुद्धिर्ज्ञानस्याभेदमाह। तस्या एवेति। तथा च बुद्धेः परिणामिज्ञानेन ननु बुद्धिरेवेति भावः। भेदाग्रहा

मुक्ताप्रकाशभूषणायनमः ॥ ॥ मूले बुधस्तु द्विविधामताः अनुभूतिस्मृतिश्च स्यादिति ॥ तत्रानुभूतिः प्रत्यक्षात्मिका एवेति चार्वाकः ॥
 अनुमितिर्पीतिका दसुगता ॥ उपमितिर्पीतिका चिन्यायैकदेशिनः ॥ अर्थापत्तिर्पीति प्राभाकराः ॥ अनुप
 लाधिरपीति भाट्टवेदांतिनश्च ॥ संभवेति ह्यरूपापीति पौराणिकाः ॥ तत्सर्वमपुक्तमिति सूचयितुं अनुभूतेश्चतुर्वि
 धमाह ॥ अनुभूतिश्चतुर्विधेति ॥ अनुमिनोऽप्युपमिनो मिश्राब्दयामितीति प्रसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया च
 र्वाको दितमपुक्तं ॥ अर्थापत्तेस्तनुमितावतर्भावोऽप्यतिरेकिग्रंथे व्याकीर्तयिष्यति ॥ अनुपलब्धेस्तु भावएवांतर्भा
 वः ॥ अन्यस्तच्चयथायथायथमनुमित्यादावतर्भाव इति भावः ॥ उद्दिष्टास्तु प्रमास्तु प्रमस्तु प्रमापास्थितत्वात् सलक्ष
 णयति ॥ मुक्तावल्यां इंद्रियजन्यमिति ॥ इंद्रियजन्यं इंद्रियरूपादावप्यस्तीत्येतो ज्ञानमिति ॥ अनुमिदावतिव्याप्ति
 वारणाथेन्द्रियजन्यमिति ॥ इंद्रियजन्यविशेषणे दत्तप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशंकते ॥ यद्यपीति ॥
 ननु इंद्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षे व्याप्तिरत आह ॥ इश्वरप्रत्यक्षत्वमिति ॥ तथाच जन्यप्रत्यक्षमेवलक्ष्यमिति ता
 वः ॥ ननु तस्यैवलक्ष्यत्वे किं मानमत आह ॥ इंद्रियार्थमिति ॥ इंद्रियार्थसंनिक्तेषां सन्नमित्यनेनेश्वरज्ञानमनुमि

ह

त्यादिच व्यावेक्षेते ॥ भ्रमवारणायाह व्यभिचारीति ॥ भ्रमभिन्नमित्यर्थः ॥ एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तं ॥ तद्दि
 भागमाह ॥ अव्यपदेश्यमिति ॥ निर्विकल्पकमित्यर्थः ॥ नचाव्यपदेश्यपदेन कथं तन्निर्विकल्पकलक्षणमिति वाच्यं
 ॥ व्यपदेशः पदवाच्यत्वे तदविषयकमित्यर्थोद्दिष्टिरे ज्ञानेन तत्सदवाच्यत्वं मुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारि
 त्वात् ॥ अतएव कणादेकैकणादनामानामनुमितिसिद्धिर्न तत्र संगच्छते ॥ यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः सच विशिष्टज्ञा
 नादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशान्न हेतुः ॥ न निर्विकल्पकत्वे लाभः ॥ व्यवसायात्मिकमिति ॥ विशिष्टव्यवसाया
 त्मिकमित्यर्थः ॥ विशिष्टज्ञानात्मिकमिति यावत् ॥ एवंच सूत्रेन्द्रियार्थसंनिक्तेषां सन्नमित्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्य
 वसायात्मिकमिति ॥ योजना बोध्या ॥ अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागबोधकपदेन व्यवधाना संगतिरिति ॥ त
 येवोक्तत्वादिति ॥ इश्वरप्रत्यक्षत्वस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ॥ इश्वरप्रत्यक्षत्वस्यैवलक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह
 ॥ अथवेति ॥ ज्ञानकरणत्वमिति ॥ ज्ञानाजन्ममित्युक्तौ च व्याप्तिः ॥ विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञाने
 अन्यत्वादतो ज्ञानकरणमिति ॥ अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वमस्यैव तिनानुमित्यादावतिव्याप्तिः ॥

मुक्ता प्रकारः अत्राकारणक बोधवचे स्वज्ञानसंगतः ॥ अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगप्रसङ्गलक्षणमिदमव्यापक
 मिति चेन्न ॥ ज्ञानाकरणक मितिपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावधिन्नकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ नचेदं योगप्रसङ्गा
 व्यापक ॥ श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनेव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति ॥ अथवा ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचा
 ३२ ज्ञान रिजातिरन्येन मिह विवक्षितं ॥ तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेवेति ॥ एतेन अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादौ ज्ञान
 त्वनकरणतामेव ज्ञानत्वघटितधर्मावधिन्नकरणत्वप्रतिध्यासंभवोपि प्रयुक्त इति ॥ व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्त्वतः
 स्तुष्टयस्य करणत्वादित्येन नान्वयः ॥ नच स्मरणाभवे परामर्शस्यैव व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभव इति वाच्यं ॥
 तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् ॥ नच ज्ञानपदस्य सविषयपरत्वेमेवास्तीति किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा
 तत्र हेतुत्वकमेनेनेति वाच्यं ॥ इच्छादिनः संस्काराच्चानुमितेरनुदया सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ साह
 र्यज्ञानस्य ॥ साह र्यप्रकारकज्ञानस्य ॥ तत्र अनुमित्यादौ अनुमितिलक्षयति ॥ परामर्शेति ॥ परामर्शत्वं
 च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वं ॥ तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं जन्यपक्षधर्मज्ञानमनुमितिरि
 ति फलितं ॥ भवति हि बहिः व्याप्य धर्मवान्यवत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यपक्षधर्मतावन्निष्ठा

दस्येवासिद्धत्वादिसादिविस्तरमिवानोक्तमित्यभिप्रायवान्नाह ॥ संक्षेप इति ॥ तदाश्रयत्वे ॥ धर्माधर्मोऽश्रयत्वे ॥ अन्यथा वि
 शेषणसंबंधादिति ॥ इत्यादिप्रवृत्तिरिति ॥ इत्यादौ ज्ञानादिसंबंधप्रकारेणैवात्मनः प्रसक्तस्यानुभवादित्यर्थः ॥ परकी
 यप्रसक्तोदरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासंभवात् स्वरूपासिद्धिर्नाह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ उक्तप्रायत्वादिशरीरस्य नचेन
 न्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ इच्छादीनामभावस्य कंच वरणेनानुक्तेः प्रायः पदं चेष्टायाश्च प्रवृत्तिज्ञापकत्वे अनुकू
 लतर्कमाह ॥ चेष्टायाश्चेति चेष्टयेति ॥ शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्यावच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनो
 श्रय आमेति भावः ॥ आत्मनोऽप्येवमनोमात्रजन्यत्वे ज्ञानविषयत्वे हेतुमाह ॥ रूपाद्यभावेनेति ॥ विभुत्वे मिति
 कालरवादिशोऽसर्वगतत्वं परमं महत् ॥ इत्यनेनात्मपरममहत्त्वं स्यात्ते ॥ योनिरुक्त्यमाशंक्याह ॥ तच्चेति
 पूर्वमुक्ता इति ॥ बुद्ध्यादिषट्कं सरेव्यादियंचकं भावनातया ॥ धर्माधर्मो गुणा एते आत्मनस्य श्रुतदोषयननसाध
 र्मप्रकरणे कथित इत्यर्थः ॥ इति श्रीमद्भारद्वाजकुलोद्भवबालकृष्णतनुजमहादेवभट्टकृतो मुक्तावलीप्र
 कारोद्दितीयः परिच्छेदः ॥ रा ॥ महा ॥ चं ॥ १॥ १॥ ये ॥ न ॥ म ॥ न ॥ ह ॥ भिर ॥ ॥ य ॥ न ॥ न ॥ ॥ स ॥ ॥ र ॥ ॥ स ॥ ॥ हो ॥ न ॥

मुक्ताप्रकाशः क्षणानामसंभवइत्यत आह ॥ वस्तुन इति ॥ घट इति व्याप्तिवारणार्थं संयंतं ॥ वस्तुत्वं समवायेन विवक्षितं ॥ तेनानुमि
 २५ तौ कालिकेन घटत्वं च तत्त्वत्वे विनातिव्याप्तिः ॥ ज्ञानत्वानुभवत्वमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्य
 दिक् रमाह ॥ एवमिति ॥ प्रत्यक्षमिति ॥ यत्किंचिदुपमितिव्यक्तिमादाय तच्च क्वचित् प्रत्यक्षासमवेतजातित्वमुप
 मितित्वं ॥ यत्किंचिदुपमितिव्यक्तिमादाय तच्च क्वचित् प्रत्यक्षासमेतजातित्वमुप
 ॥ शाब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्वासांगीकारेण ॥ तदनंगीकारे तत्त्वव्यक्तिसमवेतस्मरणस
 मवेतधर्मसमवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशाब्देनैव कृमशक्यत्वादिति मध्येयं ॥ उक्तसूत्रेति इंद्रिया
 र्थसन्निकर्षमिसूक्तकथ्यदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः ॥ प्राणस्यानिर्विषयकत्वादाह ॥ ग्राह्येति ॥ सुरमित्यादी
 यादिना सुरमित्यादिपरिग्रहः ॥ तद्वतीति ॥ गंधवत्त्वार्थः ॥ उद्भूतपदस्यैकसमाह ॥ जीवमिति ॥ ऊष्मादावि
 यादिना चूर्णप्रविष्टतेजः परिग्रहः ॥ न तत्त्वस्य हं ॥ नोष्मादिगतं प्रत्यक्षं ॥ नूनतां परिहर्तुमाह ॥ आलोकसंयोगि
 रूप
 ॥ एतत्कादिकमपीति ॥

ति ॥ एतस्य च कारणत्वं अधिकारे वा क्षुब्धत्वापत्तिवारणायोद्भूतरूपस्य तु पिशाचादीनां वारणायैव धेयं ॥ तयोः उद्भूतरूपस्य
 २६ आलोकसंयोगयोः रूपभिन्नस्य रूपोदे स्त्वभिन्नद्विषेण ग्रहोदाह ॥ रूपत्वादिभिर्मिति ॥ आदिनानीलत्वादिपरि
 ग्रहः ॥ द्रव्याध्यक्षेति पूर्वान्वयिनस्तत्तत्तत्त्वान्वयीतीति बोधाय तंतुरूपमत्राधिकारणं ॥ द्रव्याध्यक्षे स्येत्यतः प्रती
 कधारणं ॥ शंकेते ॥ बहिर्हिन्द्रियेति ॥ ननु कार्यभावेत्यकारणाभावस्य प्रयोऽकत्वतया गगनादौ बहिर्हिन्द्रिय
 प्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्य रूपाभावयोः प्रयोऽकत्वकत्वेने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वे हेतुतां कल्पितत्वात् तदव
 धिभाभावेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोऽकत्वमुचितमित्यत आह ॥ आभावतीति ॥ आसन्नो बहिर्हिन्द्रिय
 जन्यप्रत्यक्षवारणायामवति इति ॥ आकाशस्य बहिर्हिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शाब्दमिति ॥ का
 लोदः स्तद्धारणाय विशेषेति ॥ शंकेते ॥ रूपस्येति ॥ पुनः शंकेते ॥ इष्टेति ॥ प्रतिबध्योत्तरयति ॥ उद्भूतमिति ॥
 उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ननु तदेव स्पर्शनिर्वाणीकारात्तस्याशनिवारणाय स्वर्शान्यद्रव्यसमवेततत्त्वार्शनिप्रतित्ववैतु
 क्तस्पर्शनिवत्समवायत्वेन हेतुत्वस्य वक्तव्यतया वायोः स्पर्शनिर्वाणीकारोऽनुचितः ॥ अन्यथा वायुगतसंख्यापरिमाण्या

मुक्ता प्र

३४

सत्त्व

स्वचाप्रसेगादित्यत आह ॥ वायुप्रभयो रिति ॥ प्रभोपादाने दृष्टांतार्थः ॥ गृह्यते इति ॥ तथा च वायुगल संख्या दिग्नेह इष्टा काश
पसावायो स्यात्तीर्णां च गीकोर बाधका भाव इति भावः ॥ कचिदिति ॥ सजातीयसंवलनाभावे इत्यर्थः ॥ आदिपदा
परिमाणपरिग्रहः ॥ तद्गृह्य भूयो वयवा वचेदेन त्वगिन्द्रियसंनिर्गम्य स्थले बोध्यः ॥ ननुराजातीयसंवलनदत्ता
यां भूयो वयवा वचेदेन त्वगिन्द्रियसंनिर्गम्य स्थले कथं वायुगत द्वित्वपरिमाणयोर्ग्रहणमित्यत आह ॥ कचि संख्याप
रिमाणेति ॥ दोषादिति ॥ सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः ॥ आहुरित्येनास्वरसस्तु ध्वी उत वायोः त्रय
क्षतासंदेहेन लाघवान्मूर्तत्वावच्छिन्नप्रतिरूपत्वेनैव कारणत्वमुच्यते ॥ नच वायुप्रसक्षता संदेहाधीनव्यभिचार
संदेहस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वात् कथं कारणताग्रह इति वाच्यं ॥ लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसंदेहस्य
प्रतिबंधकतया प्रकृतच पूर्वोक्तलाघवतर्कसत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभिचारसंदेहाभावस्य सत्त्वात् ॥ यच्चोक्तं
॥ प्रभाया अप्रसक्षते विष्टोपतिरित्येव किं न स्यादिति ॥ तदपि न ॥ उपरिदेशे विहंगम इत्यत्र प्रभामंडलस्यैवो
परिदेशतया तत्प्रसक्षं विनोपरिदेशे विहंगम इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति ॥ शान्तिरामान्येति ॥ अन्य

३५

निति ज्ञानं इत्यनुमितिलक्षणसमन्वयः ॥ यद्यपीत्यादिप्रत्यक्षादिकमित्यादिनाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविध
या परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः ॥ परामर्शजन्यमिति ॥ विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादि
तिभावः ॥ कदाचित्केति ॥ धूमवान्यवतो वह्निमानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य भानादिति भावः ॥ नादृश
ति ॥ कथितनिश्चयजन्यहेतुविषयेकस्यर्थः ॥ सत्तामादायातिव्याप्तिरित्यानुभवत्वव्याप्येति ॥ अनुभवत्वं नृनृत्तित्वं
तदर्थः ॥ तेन नानुभवत्वात्तातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः ॥ तातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं ॥ तेन कालिकसंबंधेन
तातिमतिकालेनातिव्याप्तिः ॥ पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाघवोक्तान्तरमाह ॥ अथेवेति ॥ अत्रापि साध्यतावच्छेदक
धर्मसाध्यतावच्छेदकसंबंधोक्तो अनुगमादेकव्याप्त्युपादानेनानुमितौ अव्याप्तिरेकाव्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणक
मुपपत्त्यनुभवत्वव्याप्यतातिमत्त्वं विवक्षणीयं ॥ ननु अनुमितिं प्रत्यपि व्याप्तिज्ञानत्वेन न करणत्वं किंतु ज्ञान
त्वेन मनस्त्वेनैव वा ॥ एवमुपमित्यादौ अपि मनस्त्वेनैव करणत्वं ॥ नच कार्यवैजात्या नस्यादिति वाच्यं ॥ सामग्री
वैलक्ष्य्यादेव तदुपपत्तेः ॥ नच प्रमाणविभागानुपपत्तेः ॥ क्रियाविशेषस्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिल

हेतुतावच्छेदकधर्महेतुतावच्छेदकसंबंधाच्च

^स
 ज्ञानसामान्ये ज्ञानाजननमिति ॥ प्रमाणमित्यनुषज्यते ॥ चक्षुरादिनेत्यादिना त्वगादिपरिग्रहः ॥ तदभावादे
 व ॥ चक्षुरादिनमनोयोगाभावादेव ॥ ज्ञानादेरभावादेव ॥ नमानमिति ॥ अत्र ज्ञानपदेन मानसमित्यन्वयः ॥ अ
 भावादिसत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः ॥ न प्रत्यक्षमिति ॥ योग्यगुणसंबन्धेनैवात्मनः प्रत्यक्षं स्वीकारा
 त् ॥ योग्यगुण प्रत्यक्षसामर्थ्ये तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमिति भावः ॥ पुद्गाधकाभावादिति ॥ ३
 द्वाधकस्य फलबलकल्मषत्वादिति भावः ॥ इष्टादिव्यक्तेरिति ॥ इष्टाया आदिरित्युक्त्या ज्ञानमात्रं
 विवक्षितं ॥ तदतीन्द्रियत्वे ॥ ननु स बुद्धिप्राकाशो न स्य निर्विकल्मषक रूपत्वात्तदतीन्द्रियत्वमुभयवादि
 धमेवेत्यत आह ॥ सुकृतिप्राकालेति ॥ लङ्घनः संयोगस्येवेति ॥ तदस्वीकारे च क्षुब्धमपि न स्यादिति भावः
 ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शानं प्रतिप्रतिबंधकत्वादेव स्पर्शानंतरेत्यत आह ॥ परस्येति ॥ अनुभवानु
 संधादिति ॥ अनुभवस्तथापि स्वहस्तितादित्यथेष्टापत्यादिन खड्गपत्तरसंगतत्वापातादिति भावः ॥ मिश्रमत

स्य

स्वीकृत

मुक्ता० टी० माह ॥ अन्ये लिखादिना ॥ सुषुप्त्यनुरोधेन ॥ सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन ॥ इत्थंच चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्यात्रो
 नापत्तिरपि न भवतीत्याह ॥ चाक्षुषादीति ॥ अत्र नव्याः ॥ सुषुप्त्यवगृह्यतत्र लिङ्गानो सति यैदस्योदपित्तस्य क्षापत्ति
 भियात्वेऽन्नः संयोगस्य चर्ममनः संयोगस्य बाहेतुत्वं ॥ सेवतुन युक्तिसिद्धा ॥ तथा हि ॥ सुषुप्त्यनुकूलमनः स्मि या
 यामनसा आमनो विभागः तत आममनः संयोगनाराः ततः पुरोततिरूपोत्तरदेशेन मनसा संयोगरूपा सुषुप्तिरुत्प
 द्यते ॥ एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आममनः संयोगरूपा समवायिकारणनारा तक्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् ॥
 असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् ॥ यदि च कार्यनारा जनकनारा प्रतियोगिन एव समवायिकार
 णस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमिति मन्यते ॥ तथापि न सुषुप्त्यव्यहितप्राक्कालोत्पत्तज्ञानव्यक्तेः सुषुप्तिकालप्र
 तक्षापत्तिभियात्वेऽन्नः संयोगो हेतुत्वं ॥ विजातीयाममनः संयोगहेतुत्वेनैव तत्त्वस्वरूपात् ॥ न च वेदादि आम
 मनः संयोगादेः स्वतः अन्नः संयोगस्य बाहेतुत्वमित्यत्र विनिगमका भावः ॥ तदन्नः संयोगादेरवधेदकता संबंधेन हे

दिनकरी
 स्या

३५

मुक्ताप्र०

वैशिष्ट्यासां मुक्तिक विषयता नियतत्वात् ॥ तत्रैवं निर्विकल्मकस्य निर्विषयत्वापत्तिस्तुरीयविषयताया एव तत्रांगीकारात् ॥ कात्रा
 एतेन निर्विकल्मस्य घटघटावगाहितत्वं वैशिष्ट्यस्यावगाहितमपि दुर्वारं ॥ घटं द्रव्यसन्निर्गमक काले इन्द्रियसंबन्धवि
 शेषणताया स्तै वैशिष्ट्यसत्त्वादिनि ॥ वैशिष्ट्यानवगाहितोक्तिरसंगतेत्यपास्त ॥ वैशिष्ट्यानवगाहीत्येवकारेण क
 ल्मसीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहिते तस्यापि विशिष्टबुधितया विशेषज्ञानानंतरस्तापेक्षतया विशेष
 णज्ञानानंतरसापेक्षता स्यात् ॥ एवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहिते सनवरथाभिया प्राथमिक विशेषणज्ञाने वैशि
 ष्ट्यानवगाहीत्येव कार्यमिति सूचितं ॥ तदेवतादृशविषयतावत्तैरन्यमेव ॥ निर्विकल्मस्य ॥ निर्विकल्मस्य ॥ निर्विकल्मस्य
 ल्मकस्वरूपं ॥ लक्षणं तु प्रकारता रस्यतादिकं ॥ प्रत्येकमेवेति ध्येयं ॥ निर्विकल्मस्यैकमूलोक्तमतीन्द्रि
 यत्वं राधयति ॥ तथाहीत्यादिना ॥ ज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयानवगाहितं भवतीत्यन्वयः ॥ इति प्रत्ययादिति ॥ घटादि
 नवगाहितेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तत्र अहं जानामीति प्रत्ययः ॥ विशिष्टे वैशिष्ट्यज्ञानेन सं
 भवतीति ॥ न च विशेष्यविशेषणमिति रीत्येव निर्विकल्मस्य कानुव्यवसायोः स्तीति वाच्यं ॥ रक्तः पदो घटो द्रव्यमिति

घटं

३६

समूहालंबनोत्तरं रक्तघटमहं जानामीति प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयता रस्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमा
 दिति ॥ महत्त्वं हि धइति ॥ यद्यपि श्रावणादौ महत्त्वं हेतुत्वे प्रयोजनाभावस्तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षादेस्तज्ज्ञ
 न्यतावच्छेदकस्य श्रावणादिसाधारण्या श्रावणाद्यन्यत्वं निवेदने गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च ॥ इति धइत्युक्तमिति ध्ये
 यं ॥ आत्मादिधारणायैति ॥ आत्मादौ योतिव्यापारापोदोषः ॥ तदा ये रणायैत्यर्थः ॥ ससं तदनेनैव शब्दादित
 रये पुद्गतविशेषगुणाः सुरवादयः तदा श्रयत्वस्येवामनिसत्त्वाभातिव्याप्तिः ॥ श्रोत्रसत्त्वादिति ॥ तथा च तत्राव्या
 प्तिरिति भावः ॥ विशेषपदस्य कल्पप्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह ॥ पुद्गतत्वमिति ॥ जनकत्वानुपपत्तिरिति ॥ ऐक्यकस्य
 कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कूटरेयेकत्वात् ॥ अकारणतावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ इन्द्रियावयववार
 णायैति मनः पदं नित्येनास्त्वितं ॥ नवीनमते मनः पदप्रयोजनमाह ॥ कालादी विनि ॥ समवायेन घटा
 यभावादीनां काले सत्त्वे पितृत्वप्रत्यक्षं ॥ योग्यानुपलब्धेरभावात् अतीतत्वाभावपयंतानुधावनं ॥ तद्वारणा
 येति ॥ कालादी र्वा रणायैत्यर्थः ॥ अन्यत्वं घटितस्य व्यापारित्वस्य श्रोत्रशब्दसंबन्धे समवाये रूपेभावादाह ॥

भावति

मुक्ता. टी. ०

२७

व्यापारः सन्निकर्ष इति ॥ द्रव्यप्रत्यक्षमिति ॥ द्रव्यवृत्तिलोके क विषयता संबंधेन प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ एवमग्रे वि॥ दिनकरी
ति ॥ द्रव्यसमवेत समवेतवृत्तिलोके क विषयता संबंधेन प्रत्यक्षं इन्द्रियसंयुक्त समवेत समवायजन्यमित्य
र्थः ॥ ननु द्रव्यप्रत्यक्षं इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वेन प्रागभाव संयोगस्य चाक्षुषापत्तिः ॥ एवमंधकारे घटश्च
क्षुः संयोगात् स्पर्शानापत्तिश्चेत्यत आह ॥ वस्तुतस्तिति ॥ नन्वेवमात्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनः संयुक्त सम
वायेनैव अणुकादेश्चाक्षुषावाक्यपत्तिरत आह ॥ परत्विति ॥ परंपरया स्वाश्रयत्वसमवायसंमवायसं
बंधेन ॥ उद्धतरूपावधिन्नमहत्वावधिन्नचक्षुः संयुक्त समवायस्येति ॥ अत्र चक्षुर्घटितचक्षुः सन्निकर्षा
पुक्कलादीनां प्रत्यक्षवारणायोदितेति ॥ तथा महत्वावधिन्नचक्षुः संयुक्त समवायस्य त्रसरेणावभावाच्चा
क्षुषानुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रसासतिरिति भावः ॥ संयुक्त समवेत समवायेन संयुक्त समवायस्य ना
न्यथा सिद्धिरित्याह ॥ द्रव्यसमवेतेति ॥ तादृशेति ॥ महत्वावधिन्नेत्यर्थः ॥ तथा च महत्वावधिन्नचक्षुः

२७

२८

२८

तुलापेक्षया समवायेनामनः संयोगस्य हेतुत्वेनापत्तिः ॥ तद्वन्नः संयोगादेर्हेतुत्वेनाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्म
ने गौरवाच्च ॥ एतेन यत्र मनः क्रियमानपुरीतति संयोगरूपा सुकृतिः ॥ किंतु पुरीततितति क्रियंयेवात्मसंयुक्तेन मसा
पुरीतति संयोगसु रूपा सुषुप्तिस्तत्र पूर्वोक्तापत्तिवारणाय तद्वन्नः संयोगादेर्हेतुत्वमित्यपारतं ॥ पुरीतति क्रियाजन्यमनः पुरी
ततिसंयोगस्य सुकृतित्वाभावाच्च ॥ अतएव च यदा त्वत्तत्त्वा मनः पुरीततिमनु विज्ञातीति ग्रंथकारेणाह्वयनसंगच्छ
तइति ॥ वदति ॥ मनो ग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह ॥ मनोजन्येति ॥ मनोमात्रजन्येत्यर्थः ॥ न्यूनतापरिहरति ॥ एव
मिति ॥ निर्विकल्मेकप्रमाणं दर्शयति ॥ चक्षुः संयोगादीति ॥ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाविति ॥ कदाचिद्वृद्धे सा
कारकं स्वरूपतो घटत्वसाकारकं कदाचित् ॥ जातिमानिति जातिवैधटत्वप्रकारकं ज्ञानं जायते सनुभवसा न
घटत्वप्रकारकक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशे अन्यथा प्रकारकं बुभोता दशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्व ॥ विशिष्ट
बुभोचता दशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ वैशिष्ट्यानवगाहीति ॥ वैशिष्ट्यनिष्ठसां सर्गिकवि
षयताशून्यमेवेत्यर्थः ॥ वैशिष्ट्यसां सर्गिकविषयतानिरासेनैव घटत्ववैशिष्ट्यनाशकारता शून्यत्वं तदर्थं ॥ तथा

मुक्तादीनां तिभावः ॥ तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षहेतुमाह ॥ तथाहीति ॥ घटादिभ्यः ॥ न च घटभ्रमहेतुदोष ए दिनकरी०
 वतत्यतिबंधकः ॥ अन्यथा भ्रमोसत्तिकाले तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं ॥ विनष्टद्वयस्थादोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र
 ३८ भ्रमोसत्तिकाले प्रतिबंधकः ॥ भूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः ॥ अभावोपलंभे तदिन्द्रियजन्यतत्संबंधा
 वधिन्न तदभावलोकोक्तप्रत्यक्षे प्रतियोग्युपलंभाभावः ॥ तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संज्ञिकतत्प्रकारक
 कोपलंभाभाव इत्यर्थः ॥ इन्द्रियोत्तरजन्य आनुमानिके च तदुपलंभे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन
 येति ॥ अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वभावप्रत्यक्षादनाह्येति ॥ तत्र ॥ प्रतियोग्युपलंभाभावे ॥ अपेक्षितीति ॥ तेन न जलपरमा
 ण्वादेष्टथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः ॥ मणिकृन्मनानुसारेण योग्यतां निर्वृति ॥ साचेति ॥ प्रसंजितआपादितः ॥ स उपलंभाभावे
 भावप्रत्यक्षहेतुरिति ॥ अत्र तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षेतदधिकरणं तदापादकोपतियोग्यतदुपलंभस्य विषयतासंबंधावधि का
 अप्रतियोगिताकाभावो हेतुरित्यर्थः ॥ उपलंभे हेतुधिकरणं तदापादकोपतियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वमिष्टव्याप्तिनिरूपकत्वं ॥ अत्र ३८
 च तदापादकोपतिर्यत्रोत्पन्नोत्पन्नतदभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरित्योग्यत्वं निवेष्टः ॥ न च प्रतियोगिसत्त्वस्योपलंभस्योत्पन्ननिर्विशेषितस्य
 पलंभकसामर्थ्यंतरविरहे प्रतियोगिसत्त्वोपलंभस्त-भावानु ॥ किंतु महदुद्भूतरूपाद्यवधि-स्येव ॥ एवं च महत्त्वादिविशिष्टस्थितिवीत्त

३९ स्योपलंभव्याप्यत्वाज्जलपरमाण्वादेष्टथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं ॥ तदधिकरणवृत्तिधर्मावधि-स्ययोग्यताघटकीभूतव्या
 प्येति निवेष्टातु ॥ महत्त्वस्य जलपरमाण्ववृत्तिस्त्वेनेतादृशव्याप्तेनादृशधर्मावधि-सत्त्वाभावात् ॥ न च गंधवदणुभिन्नत्वस्यापि एष्टथिवीत्वस्य तदुप
 लंभव्याप्यत्वात् गंधवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाण्ववृत्तितात्त्वतदोषतादवस्थं इति वाच्यं ॥ योग्यताघटव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मावे न
 छिन्नत्वस्यापि निवेष्टातु गंधवदणुभिन्नत्वादेश्वप्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मानवधि-सत्त्वोक्तव्याप्तावभावात् ॥ न च प्रतियोगिग्राह
 कत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं च गंधवदणुभिन्नत्व एष्टथिवीत्वेन निसमूहलंबनात्प्रत्यक्षे विषयविधयो हेतुत्वात् गंधवदणुभिन्नत्वस्या
 प्रत्यक्षतमिति वाच्यं ॥ प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलोकोक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरेव प्रतियोगिग्राहकत्वपदार्थात् ॥ अथैव
 पिशाचप्रकारतानिरूपितलोकोक्तविशेष्यताप्रसिध्या तद्वदितनिरुक्तयोग्यानुपलंभविरहा तदभावप्रत्यक्षस्यादिति चेन्न ॥ न हि वयं सर्वत्राभावप्र
 त्यक्षेतिरुक्तयोग्यानुपलंभस्य हेतुत्वं नः ॥ किंतु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यपिशान्चाद्यभावस्य तदधिकरणप्रत्यक्षहेतु तदधिकरणस्य
 तत्प्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलंभस्य विषयतासंबंधावधि-सत्त्वोक्तव्याप्तावभावात् एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः ॥ अ
 त्वाप्यापादनस्य सवेनासंभवेन तदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितत्वं ॥ तदधिकरणविनिष्ठव्याप्तिनिरूपितत्वं ॥ जातित्वादि
 विशिष्टस्य स्तंभवृत्तित्वोपलंभव्याप्यत्वात्तमेपिशान्चाद्यभावप्रत्यक्षं ॥ जातित्वविशिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वा

मुक्तादीका विशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरसत्त्वाधूमान्तराणां सामान्यलक्षणाज्ञानापत्तिः ॥ न च तदा धूमोनेन्द्रियसं दिनकरी
 बधः ॥ ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमसत्त्वान्ते ॥ न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकोरेक्षतिवि
 रहइति वाच्यं ॥ तन्मूलकज्ञानधारापतदुर्वारत्वादित्यत आह ॥ **लौकिके कोप्राप्त इति** ॥ अत्रैसन्निकर्षस्य विशेषण लौकिक
 विधया घटकत्वं बोध्यं ॥ अन्यथा तत्र धूमपूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादायेतद्दोषतादवस्थमिति ध्येयं ॥ इदमु
 पलक्षणं ॥ यत्र चक्षुःसंयोगे विद्यमाने पिदोषान्न धूमचाक्षुषे ॥ किंतु धूमत्वप्रकारकस्मरणं तत्र धूमत्वसामान्य
 लक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तद्विन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् ॥ तन्नुद्वि
 यसंबन्धे सन्निकर्षः संबन्धः ज्ञानप्रकारस्य त्रज्ञानस्य तद्विन्द्रियजन्यत्वं चेद्विवक्षितं ॥ तदा णुत्वेन यत्किंचि
 दणुत्वापस्थितावणुत्वरसामान्यलक्षणात्मकलाणुगोचरमानसबोधनस्यात्तदा णो मनसा लौकिके स
 बंधस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावादत आह ॥ **इदमेवेति** ॥ तथा च बहिर्दिश्येण सामान्यलक्षणाज्ञाने
 जननीयेतद्विवक्षितं ॥ न तु मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति ॥ नोक्तदोषे इति भावः ॥ आसत्तिराश्रयाणां च

स्य परंपरया कया लादाव ४

तत्तेन संबन्धेनेति ॥ अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारिभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः ॥ ४

आदिमूलमवतारयितुं भूमिकामारचयति ॥ **परंतु लित्यादिना** ॥ भूतले इत्यस्य ज्ञाने इत्यनेनान्वयः ॥ भूतलादीनां इत्यादिना संयोगे
 न तद्दृष्टाधिकरणद्वयान्तरपरिग्रहः ॥ **अत्रैव बोध्यमिति** ॥ ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः ॥ परंप
 रया प्रत्यासत्तस्य घटत्वाद्देवप्रत्यासत्तित्वसंभवात् ॥ किं लित्यादिनावश्यमाणदोषासंगतेराह ॥ **परंतु इति** ॥ तथा च तत्र घ
 टत्वं ज्ञानोपस्थितिर्भावेति ॥ किंचित्ति ॥ **एवंवेत्यर्थः** ॥ किंचेति ॥ कुतो न जन्यत इति ॥ इदमापावतः ॥ सामान्यलक्षणाघ
 टकी भूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणत्वविवक्षणेन कालान्तरीयसंयोगमादायातिप्रसंगस्याभाव इति ॥ तस्मा
 पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्प्ये बोध्यः ॥ न च तत्र स्वसमवायिदि संबन्धेन घटत्वाद्देवप्रत्यासत्तितया पूर्वोक्तदोषो विनसंभवेती
 ति वाच्यं ॥ स्वसमवायिसमवायादिभेदेनाघटकपालादेव यदान ज्ञाने किंतु तद्दृष्ट एव समवायादिना ज्ञाने तद्दुतरम
 पितद्दृष्टाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धत्वे स घटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादना संभवात् ॥ एवं ज्ञायमानसामान्य
 स्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मेत्रस्य प्रत्यक्षतापत्तिः ॥ तथा विधिसामान्यज्ञानस्य प्रत्या
 सत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात् न सुरुषीयत्वेनैव ज्ञाने बोध्यमिति बोध्यं ॥ तेन सामान्यविषयकज्ञाने

सामान्यप्रकारकं

सुक्ता० टीका मिति ॥ इन्द्रियसंबन्धविशेषकं ज्ञानमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ सामान्यविषयकं ज्ञानमित्यर्थः ॥ सामान्यविषयकं ज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिताव
 ४९ घटक मितियावत् ॥ तथाचात्रकलेन्द्रियसंबन्धविशेषकत्वेप्रकारकत्वं तदिन्द्रियजन्यत्वात् ज्ञानविशेषणानि नोपादेयानी
 पूर्वमतस्तु तित ॥ तदिन्द्रियजन्यत्वादनिवेशनेन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावकल्पनचकारकमित्यर्थः ॥ एतन्मतेच निर्विकल्पकसाधा
 स्मरणसाधारणं रणैव सामान्यज्ञानमात्रप्रत्यासत्तिः तथाच घटप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं घटत्वं ज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं स्व
 प्रकारिभूतघटत्वाश्रयत्वं कार्यतावच्छेदकः संबंधः ॥ स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं च कारणतावच्छेदकः संबंधः ॥ चक्षुः संयो
 गीकावयवसंगस्य योगादिशून्यकाले अलौकिकत्वात् संगस्य वक्ष्यमाणतदिन्द्रियेनेनैव वारणादिति ध्येयं ॥ अणुत्वं ज्ञानमात्रेणैव संकला
 णुगाच्चरमानसबोधोदयादाह ॥ बहिरिति ॥ आलोकसंयोगमित्यादिनां दोषाभावपरिग्रहः ॥ न जन्यत इति ॥ अयमाशयः ॥
 यदा घटचक्षुः सन्निकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्रीतदुत्तरक्षणे घटइति चाक्षुषं सैव सामान्यत्वक्षणात् तद्योत्तरक्षणे स
 कलघटविषयकं ज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमतेक्षणे क्वचित् संबंधः कल्प्यते तत्र च मानाभावः ॥ यदेव घटइति चाक्षुषमुख
 घटेतेदेव सन्निकर्षघटोत्तोलौकिकमन्यघटोत्तोलौकिकमित्यभ्युपगमात् तथाच सामान्यत्वक्षणा जन्यघटेव प्रका
 रकलौकिकचाक्षुषमितिकल्पितं ॥ तथाच चक्षुः सन्निकर्षादिशून्यकाले व्यापकधर्मावधिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्याविरहोदेव
 चाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकं

४९

संसर्गभावयोग्यतामाह ॥ संसर्गेति ॥ प्रतियोगितो योग्यतेति ॥ योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सतियोग्यमात्रधर्मावधिन्नप्रतियो
 गिताकत्वमित्यर्थः ॥ अत्रद्रव्यसामान्याभाववारणायमात्रेति ॥ गुणत्वबद्धतायंताभाववारणायविशेष्यदत्तं ॥ रूपगुरु
 त्वान्यतरत्वावधिन्नाभाववारणायविशेष्यदत्तमात्रेति ॥ अधिकरणयोग्यत्वमिति ॥ योग्याधिकरणत्वमित्यर्थः ॥ इ
 दंच अभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षार्थं ॥ एवंस्तेभ इवेपि शाचावै न्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः ॥ अन्योन्याभावयोग्य
 तानुजात्यवधिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञासतिरिक्तयोग्यधर्मावधिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव ॥ तेनस्तेभेपि शा
 चान्योन्याभावपिशान्चवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वोपतिरन्यत्रविस्तरः ॥ धूमत्वादिसामान्यत्वक्षणा रित्य
 इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्यापारत्वकथनमसंगतमत आह ॥ व्यापारः सन्निकर्षेति ॥ धूमत्वादिरिन्द्रियप्रतियोगिक यद्यपि
 त्वाभावात्सन्निकर्षत्वमयुक्तं ॥ तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्र
 कारिभूतधूमत्वादः प्रत्यासत्तिता निर्वोहः ॥ तच्च ॥ सामान्यस्वरूपं च ॥ अत्रयदीति ॥ इन्द्रियसंबन्धसामान्यप्रत्यासत्तिरित्युच्य
 ते इत्यर्थः ॥ ननु यत्र चक्षुः सन्निकर्षेण धूमइति ज्ञानं जनितं तत्र चक्षुः संयोगविगमेपितादृशज्ञानमादायेन्द्रियसंबन्ध

वाद्यादौ न

शोधमंतरस्यागृहीतया सामान्यलक्षणया तद्भूतानि निर्वाहादिति भावः ॥ ननु धर्मंतरस्य सारभूतत्वां
शोऽग्रहेऽपि सारभूतत्वसामान्यलक्षणं येष्वसारभूतत्वादिर्भातमस्ति सारभूतत्वप्रकारकसारभूतविशेष्यक
कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेत् ॥ सारभूतादिविषयतायाः प्रयोजितकायाः स्वविषय
यसारभूतादिभूतरूपसामान्यालक्षणसंबन्धस्य सारभूतत्वाः भावेन सामान्यलक्षणया तद्भूतानि
निर्वाहात् ॥ सारभूतत्वसामान्यलक्षणयाः कार्यतावच्छेदके सारभूतत्वप्रकारप्रकाशानि विशेष
योऽज्ञानाभावाच्च ॥ न च ज्ञानलक्षणयाः कारणत्वांतरकल्पने गौरवमियैव सामान्यप्रकार
कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदके प्रवेशातिशयः ॥ विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षण
याः कारणत्वांतरकल्पनाविरहादिति ॥ ननु विशेषणं ज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धि
त्वं ज्ञानलक्षणया स्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न कल्पेत् निर्वाहः ॥ एवं च ज्ञानलक्षणया
स्वविषयमुरव्यविशेष्यकमानसंतत्त्वविशेषणज्ञानकारणतायानिर्वाहस्तत्त्वात् ॥ एवमिति ॥

ज्ञानलक्षणया ॥ ज्ञानलक्षणयैव^न ॥ तच्च धर्मत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणयाः स्वविषयधर्म
त्वाभयत्वसंबंधेन धूलीपटलेऽभावे सामान्यलक्षणयानुव्यवसाये धूलीपटलभानासंभ
वादिति भावः ॥ सर्वदेवेति ॥ व्यावाभावेऽप्यित्यर्थः ॥ ॥ इति प्रत्यक्षानिरूपणं समाप्तं ॥
॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥

॥ ॥ प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाहिमगत् श्रीरस्तु ॥ ॥

112
5

नचाक्षुषं ॥ सामान्यलक्षणापीति ॥ यदिज्ञानरूपेयि ॥ अत्रहोयदिशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरं योज्यः ॥ सामान्यलक्षणा
स्वीकारबीजमाह ॥ अत्रेति ॥ अयमर्थः ॥ अयमभिप्रायः ज्ञानं ॥ विषयता ॥ न संभवतीति ॥ प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निक
र्षाश्रयत्वाव्याप्यत्वादिति भावः ॥ बन्धिसंबंधस्य गृहीतत्वादिति ॥ तथाच प्रत्यक्षधर्मे व्याप्तेर्निर्णयित्वा नतद्विषयको
व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः ॥ ज्ञानलक्षणास्वीकारबीजमाह ॥ एवमित्यादिना ॥ कथं स्यादिति ॥ चंदनखंडस्य
चाक्षुषजायमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात्सौरभांश्चक्षुः सन्निकर्षाभावादित्यर्थः ॥ सौरभत्वप्रकारकलौकि
कप्रत्यक्षजनकसामान्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापिसौरभमानं न संभवतीति भा
वः ॥ सूरभिचंदनमित्यादौ सौरभादेर्भाजनसौरभत्वादिसामान्यलक्षणयेव संभवति सौरभत्वप्रकारकलो
किकप्रकर्तृकप्रत्यक्षसौरभत्वावधिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारिणो वतस्याः पलजनकत्वा
गीकारात् ॥ अकृतचूर्णतीयसामान्याः सहकारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणोह ॥ यद्यपीति ॥ सौरभत्वस्य भा
नमिति ॥ स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमिति भावः ॥ ज्ञानलक्षणया ॥ ज्ञानलक्षणयेव ॥ तदानीं सौरभत्वा

हेतुतापत्ति तस्मादनुमितिं प्रतिमनस्त्वेनैव करणत्वमित्याहुः ॥ **लिंगमनुमितिकरण** मिति ॥ अनुमितौ परामर्शमात्रेन हेतु-
 रितुल्लिङ्गपरामर्शः ॥ तथाच विशिष्टस्य कारणताग्रहे विशेषणस्याधिकारणताग्रहात् ॥ परामर्शस्यमाणल्लिङ्गस्य पराम-
 र्शस्यैवाहेतुत्वे सन्न विनिगमना विरहेण उभयोर्हेतुता सिद्धौ तत्र व्यापारान्तराभावात् परामर्शस्य कारणता किल लिङ्गस्यै-
 वेत्याशयः ॥ **लिंगस्य तदानीमभावादि** ॥ नच परामर्शस्य व्यापारसंबन्धेन तदानीं लिङ्गमस्यैव तिवान्वयः ॥ अतो ता-
 दिल्लिङ्गस्य परामर्शजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वात् ॥ इदमुपलक्षणं ॥ लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शो विषया-
 ल्लिङ्गान्मेव स्यानुमितिप्रसंगः ॥ तस्य रूपायत्वनिवेदाने गौरवं मस्मन्मते तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैव न-
 तिप्रसंगात् नतस्य रूपायत्वनिवेदानमिति लाघवमिति पिबोध्यं ॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सहैव विशिष्टज्ञानं च ॥ ननु परस्परं
 व्यभिचार इत्यत आह ॥ अनुमितिश्चित्ति ॥ कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमिति व्यावृत्तेन न व्यभिचार इति भावः ॥
 पक्षविशेष्यकमेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति नवीनमतमाह ॥ **द्विविधादपीति** ॥ कारणतावच्छेदकं परामर्शद्वयसाधा-
 रणं व्याप्यपक्षोभयं वैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेन न व्यभिचार इति भावः ॥ द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वाव्यवहि-
 तोत्तरानुमितिप्रतितादृश्येण हेतुत्वमित्येव चित् ॥ वस्तुतोनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव च

स्व

वद्विव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोनयः सर्वत्रानुमत इति ध्येयं ॥ **मीमांसका** शङ्कते ॥ नन्विति ॥ ज्ञा-
 नं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः ॥ ज्ञानद्वयोदेव ॥ ज्ञानद्वयोदपि ॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति भाव-
 प्रधानो निर्देशः ॥ सर्वत्रानुकारणमिति ॥ अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिनकारणतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ **आवश्यकत्वादि** ॥ व्याप्य-
 तावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वं स्यादभ्यस्तसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानद्वयस्य लेपि-
 विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं मतोनव्यभिचार इत्यत आह ॥ **विशिष्टज्ञानेति** ॥ व्याप्यतावच्छेदकं ॥ अयमालोको धर्मो वेति
 संदेहदृशायां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयो भावेपीत्यर्थः ॥ **वद्विव्याप्यवानिति** ॥ वद्व्यभाववद्वतिमानित्यर्थः ॥
 ननु धूमसामानाधिकरण्यस्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः ॥ तत्र हेतुतावच्छेदकभानेनैव सात् ॥ अनुमित्युत्तरि-
 ति ॥ तथाच तावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचाराभतेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः ॥ ननु तत्र फलव-
 ता व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयं मतोनव्यभिचार इत्यत आह ॥ **लाघवाच्चेति** ॥ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्या-
 प्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः ॥ नन्वस्तत्तावच्छेदकलाघवं न तथापि पूर्वोक्तकल्पनालाघवं नैव मीमांसकानां सल्लयुक्तिर्न विध्यती-
 त्यत आह ॥ किंचेति ॥ नच गृह्यमाणेति ॥ अत्र शान्त्यर्थेन वर्तमानताया अभिधानात् नकारात् तरीयतादृशग्रहमाशयशेषः ॥ व्याप्तिप्र-
 कारकज्ञानमिति ॥ स्वतंत्रकारणमित्यनेनान्वयीत्यत इति ॥ इत्यन्तत्पुरुषीयत्वं न निवेद्यते ॥ चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तत्तन्मत्तस्या

व्याप्य

दिनकरी

हेतु प्रकाश
निरूपित

नुमि सापत्तर भावा न्मेव स्यात्स निखतं हेतु भूत व्याप्तिः ॥ ज्ञानाभावादिति न गोरवमिति भावः ॥ ननु व्याप्तिप्रकारक यक्षधर्मता विषय अनुमान
क व्याप्तिप्रकारक ज्ञानलेखनवाहेतुने यत्र विनिगमना विरहण हेतुता दूयतवापीत्यत आह ॥ बन्धि व्याप्येति ॥ अनुमितिः स्यादिति ॥ न्या
यनयेतु व्याप्तिप्रकारतानि रू पिते पक्षविशेषता शालि ज्ञान लेखन हेतुत्व स्थ विवक्षितत्वात् ॥ न तादृश ज्ञाना न्वाधूमावन्धि व्याप्याधू
मवान्यर्वतदु तित्तानादनु मियापतिस्तत्र व्याप्तिप्रका रतानि रू पित धूम प्रकारतायाः पर्वतविशेष्यतानि रू पित प्रकारतानात्मक
त्वादिति भावः ॥ ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टज्ञानक मनांगोरवं न्यायमेव दूषणं भविष्यतीत्यत आह ॥ इदं चेति ॥ कलमुखगोरवस्य
ति ॥ कलं कार्यकारणभावग्रहः ॥ तन्मुखं ॥ तदधीनं ॥ गोरवं ॥ गोरवज्ञानमिदमर्थः ॥ विशिष्ट ज्ञानत्वाविच्छेदनकारणत्वग्रहवि
शिष्ट ज्ञानधर्मिगोरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः ॥ तन्न गोरवं प्रमाणांतरा सिधंततदनुमिद्य व्यवहित पूर्ववर्तित्वा श्रयकत्वमेव ॥ ता
दृशगोरवनिश्चयो विशिष्ट ज्ञानलेखन कारणत्व निश्चयाधीनः स्वघटकाभूत तत्तदनुमिद्य व्यवहित पूर्ववर्तित्वा श्रयनिर्णयवि
नानसंभवतीति कार्यकारणभावमिर्णया पूर्वगोरवनिर्णयाभावा न्तादृशगोरवं दोषदु तित्वा भावः ॥ मूलपराम र्शणलक्षणा
नंतरं व्याप्तिनिरूपणे संग विमुपो द्दान्तनिरूपयति ॥ व्याप्यो नामेति ॥ तन्न ॥ घटत्वस्य प्रम्यर्थः ॥ अव्याप्तिप्रसंगादिति क
॥ अव्याप्यभिधानमिदं येन केनचित् संबंधेन साध्यत्वविवक्षणा मिप्रायेण ॥ यद्वच्च संबंधसामान्येन साध्यत्वविवक्षि
ते तदाधूमवान्वन्हे रिसामुदावतिव्याप्तिबोद्ध्या ॥ अत्र तिलं नास्तीति ॥ विशिष्टाधेयतायानातिरिक्तत्वादिति भावः ॥ कलितार्थे
त्रे ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अनुमितिमिति ॥ संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवक भावो बोध्यः ॥ करणे निर्दिष्ट एव व्यापारो जिज्ञा
सादयान्मूलपश्चान्निर्दिष्टमेव करणप्रथमं दर्शयति ॥ व्याप्तिज्ञानमिति ॥ परामर्शो व्यापार इति ॥ ननु व्यापारत्वं तन्न अन्यत्वसंज्ञित
अन्यजनकत्वं तच्च परामर्शेन संभवति ॥ बन्धि व्याप्यधूमवान्यर्वतदु तित्वा परामर्शो व्याप्तिज्ञान जन्यत्वस्याभावान्महानसीय
वन्धिधूमव्याप्तिज्ञानस्य तदानीमभावेन व्यभिचारादतस्तदुपादयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ पश्यतीति ॥ धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्दे
वधक विधया हेतु संप्रत्यर्थ ॥ यादृशविशेषणविशिष्ट स्थधूमस्य व्याप्तिसंबंधितया ज्ञाने तादृशधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृत
तुद्देवधकत्वमिदमिप्रायेण विधिन्तत्त्वमुक्तं ॥ एवं रूपं स्मरणमिति ॥ उद्देवधसंस्कारस्य पूर्वसत्त्वादिति भावः ॥ स एव य
रामर्श इति ॥ तथा च स्मरणत्वात् क व्याप्ति ज्ञानस्य पूर्वसत्त्वा न्न व्यभिचार इति भावः ॥ न च तथापि यत्र व्याप्तिघटके पदायानां
को विस्मृशं रवलोपस्थितिमूलं विशेष्यविशेषणमिति शीघ्रा परामर्शस्तत्र व्यभिचारो व्याप्ति ज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुधार
एवेति वाच्यं ॥ व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्त्वज्ञेय प्रयुक्त लाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति शीघ्रा परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्य
मिप्रायात् ॥ स्मरणत्वात् परामर्शो व्यभिचार इत्यपि न ॥ संस्कारसंबंधेन पूर्वव्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वान् ॥ अत्र न व्या ॥
व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शो व्यापकतया अनुमितिं प्रतिहेतुत्वमेव नास्ति ॥ कुतः करणत्वं ॥ अन्यथा क पाठादेर्घटं प्रतिद्रव्यत्वेन

३
भाव

इदमुपलक्षणं ॥ विशिष्टाभावमादाया व्याप्तिरिति भावः ॥ ननु किञ्चित् वैशिष्ट्यव्याप्त्येव निधर्मानवधिना प्रति
योगिताकत्वेनाभावविशेषणान्ना व्याप्तिरिति चेत् ॥ सत आह ॥ गुणकानि ॥ अत्र हेतोरक व्यक्तिसमाना न्या
धिकरणेयोरव्याप्तिरित्युक्ता नानि स्तर इति भावः ॥ एतदुपधाने तद्वसादिसादौ लक्षणसत्त्वात् संभवा
संभवादाह ॥ अव्याप्तिरिति ॥ इति भाव्यमिति ॥ गुणत्वस्य धर्मयोग्यप्रतियोगिवैयर्थ्यावच्छिन्नद्रव्यस
मानाधिकरणप्रतियोगितावच्छिन्नद्रव्यत्वान्ना व्याप्तिरिति भावः ॥ परंपरया स्वाश्रयसमवायेन ॥ तथा
चोक्त परंपरया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नस्य जातिहेतुसत्त्वात् ॥ अति भावः ॥ तादृशधर्मवच्छिन्नाभावः उक्त परंपरया रू
पत्वव्याप्य जातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः नास्तीत्यत्रापि पृथिव्यामिहा अनुषज्यते ॥ मतांतरमाह ॥ साध्यादिति ॥ आदि
नासाधनपरिग्रहः ॥ व्याप्तिर्भेदादिति ॥ व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तरीत्या निर्वहे तत्र साध्यतावच्छेदकता
वच्छेदकधर्मप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य हेतुत्वं नोचितं ॥ कारणतावच्छेदकगौरवान् ॥
नच पूर्वोक्तरीत्या ननु जातिमानिष्टवानुमितिस्यान्नतु जातिमानिष्टत्वात् नुमितिस्यारिकेति वाच्यं ॥ पृथिवीत्वादिते हेतु
के जातिमानिष्टवानुमित्याकारो जातिमद्वानित्याकारस्तु तद्वक्तिहेतुक इत्यदोषद्वयविवर्तित्वमस्वरसः सूचितः ॥
रुद्धसत्तासमाधिकाधिकरणेति ॥ नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसंबंधत्वे कथनेन संबधेन स
त्ताधिकरणगुणः समवायस्य तथाहि तु द्रव्यत्वे साध्यविशिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात् तत्रा व्याप्त्यभिधानमसंभवातिता
गतिमि

नि

ता

अं ॥ साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वस्यैव व्यभिचारपदार्थतया रुद्धसमवायिसंबंधस्य हेतुतया वच्छे
दकसंबंधत्वे पिविशिष्टसत्त्वस्य हेतुत्वमभिचारित्वाभावात् ॥ नाव्याप्तिरिति ॥ नच हेतुतावच्छेदकीविशिष्टसत्तात्वं
विशिष्टसत्तायाः अधिकरणत्वस्य गुणसत्त्वादेव विवक्षणे विकथमव्याप्तिपरिहारणतिवाच्यं ॥ हेतुतावच्छेदका
वृद्धिननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वादिशिष्टसत्तात्वस्य गुणमिनिष्टाधिकरणतानिरूपिताधेयतमिन
च्छेदकतया तदवच्छिन्नरूपिताधिकरणस्य गुणे अभावादिति ॥ तथैव ॥ तदवच्छिन्नं ॥ तस्यैव वृद्धेति ॥ अधिक
रणभेदानाभावभेदसमभ्युपगमादिति भावः ॥ प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणावृत्तिभिन्नत्वं ॥ विवक्षि
तत्वादिति ॥ प्रतियोग्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेव हेतुसमानाधिकरणे सत्येवैव्यर्थं ॥ सत्ताया
जातेरित्यादौ सत्तायभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्याभावादव्याप्तिरिति चेत् ॥ स्वप्रतियोग्यनधिकरणे विरहाद
ति ॥ निष्कर्षेति ॥ प्रतियोग्यधिकरणाभावस्य इत्यस्य निष्कर्ष इति भावः ॥ तथाच हेतुसमानाधिकरणवि
शेषणवत्त्वादवत्तादरा प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यबलात् न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ सत्ताधिकरणत्वे पिविशि
ष्टसत्ताभावानप्रतियोग्यधिकरणः ॥ अभावांतरा प्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेव विशिष्टसत्त्वस्य जातिना
व्याप्तिरिति भावः ॥ नक्षतिरिति ॥ नातिव्याप्तिः ॥ एवमप्येपि ॥ ननु प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वस्यैव प्रतियो
बंधनेव

दिनक ग्यनधिकरणत्वमुच्यते तावतापि ज्ञानवान्सत्त्वादिसादो अनुमितिप्रसंगादिसत् आह ॥ इत्थंचेति ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन
 व प्रतियोग्यनधिकरणविवक्षणेचेत्यर्थः ॥ वहि विरहसत्त्वेपीति ॥ तथाच प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिव्यधिक
 रणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेव हि त्वस्य नाव्याप्तिः ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनाग्निसप्रतियोगि
 ताविशेषणतु संबंधद्वयप्रवेशने गौरवमिति भावः ॥ नक्षतिः नाव्याप्तिः ॥ समवायेन बन्धुभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयो
 गेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुव्यधिकरणकतिलभावादिति भावः ॥ तस्मान्मान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकाच्चिन्नसामा
 न्यस्य ॥ यत्किंचिदिति ॥ यत्किंचिदप्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः ॥ पूर्वक्षणकतिलवि
 शिष्टस्येति ॥ पूर्वक्षणकतिलविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदासक इत्यर्थः ॥ घटाभावाधिकर
 णत्वेपि पूर्वक्षणकतिलविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः ॥ पूर्वक्षणकतिल नच
 विशिष्टस्य घटाभावादेरभावः ॥ ननु स्वाभावप्रतियोगी घटाभावादेरिति वाच्यं ॥ पूर्वक्षणकतिलविशिष्टस्य
 घटाभावादेर्योऽभावस्तदाभावस्य पूर्वक्षणकतिलविशिष्टघटाभावस्य स्वस्य घटाभावात् न तत्र किं तदा विशि
 ष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् ॥ तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणाभावात्प्रसिध्या असं

तत्र

धेयता

ति ॥ तथाच तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपितो वच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतान
 वच्छेदकत्वा नाव्याप्तिरिति भावः ॥ अथ वद ॥ हितक्षणमवतारयितुं अत्र लक्षणे दोषमाह ॥ नन्वेति ॥ ननु केवलान्वयित्वज्ञान
 कोट्यपक्षताघटकसंशयाभावात्तैवानुमितिः ॥ तद्यन्यकाले कामात्मकव्याप्तिज्ञानोदनुमितिर्भवयेव ॥ इति आह ॥ किंचेति
 ॥ इत्यादाविसादिना संयोगेनेहेतुतायां गुणबान्धवदिसादेः संग्रहः ॥ ननु स्वाधिकरणावत्तिसाध्यवदन्योन्याभाकत्वं न
 क्षणार्थः ॥ तथाच नेयमतिव्याप्तिरिति चेन्न ॥ वहिमाध्रमादिसादो धमाधिकरणे वहि मदन्योन्याभावस्य कालि
 कसंबंधेन वनेरव्याप्तेः ॥ साध्यताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेनावत्तिलस्यावश्यविवक्षणीयतया सत्ताभाव
 वाज्जाले सभावादिसादावव्याप्तिः जायभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमवायेन उत्तरप्रसिद्धेः ॥
 नच सत्तावाज्जाले रिसादो स्वाधिकरणे सादिव्याप्तिज्ञानकारणं ॥ सत्ताभाववाज्जालभावादिसादो नु साध्यवदन्ये सादिव्या
 प्तिज्ञानकारणमिति वाच्यं ॥ तथापि संयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतुवच्छेदलक्षणद्वयस्य व्या
 प्तेः ॥ तत्र विषयितया हेतुव्यधिकरणे ज्ञानसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन तथाभूते संयोगेन घटाधिक
 रणे हेतुतावच्छेदकविषयित्वेन उत्तरप्रसिद्धेः ॥ नन्वेति रिक्तोभयभावमानाभाव इत्यव आह ॥ एकसत्त्वेपीति ॥

संबंधेन

सिद्धौ सत्यामसंवेति । सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यानुभवाभावप्रयुक्तस्यावश्यविशिष्टाभावस्य सत्तादिति भावः ।

दिनकरी अभावसत्तादिति भावः ॥ सिद्धेः सत्तादिति ॥ सिद्धेः सत्त्वेन तदभाव रूपपक्षतायाः अभावेन देति भावः ॥ सिद्धाध्यायि वा विरहवैशि
 ष्यं च सिद्धौ एककालावधेदने का मवृत्तिः ॥ तेन सिद्धाध्यायि का कालीन सिद्धेः कालिक संबंधेन सिद्धाध्यायि वा विरहवैशि
 ष्यं च न क्षतिः ॥ परामर्श रूपकारणसत्त्व सिद्धिरूप विरोधि सत्त्वे यद्यपि सिद्धाध्यायि तदा तस्या उत्पन्नकत्वं वाच्यं ॥ न
 चेत्संभवतीत्याशंकते ॥ ननु येनेति ॥ परामर्शान्तरं ॥ परामर्शासत्ति द्वितीयक्षणे ॥ ततः ॥ सिद्धयुत्पत्तिक्षणे ॥ क्रमेण द्वितीय
 अव्यवधानेन ॥ एवमन्वयार्थोति ॥ यत्र परामर्श सिद्धाध्यायि सिद्धयेः क्रमेण ॥ एवं सिद्धाध्यायि सिद्धि परामर्शः ॥ ए
 व सिद्धाध्यायि परामर्श सिद्धयस्तत्रेयर्थः ॥ सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति ॥ सिद्धि परामर्शोभयक्षणे इत्यर्थः ॥ क
 थमिति ॥ किमर्थमिति ॥ इति प्रत्यक्षमिति ॥ अनुमितीष्ट साधनता विषयक मिति शेषः ॥ प्रत्यक्षो सत्तेः पूर्वमनु
 मितीष्ट साधनता रवीकारे इष्टा सामान्याः प्रतिबंधात् प्रत्यक्षमेव न स्यात् ॥ इति ॥ यादृश्यादृश्यादि ॥ घटानु
 मिति जायतामिति छासत्त्वे पर्वतो वन्दिमानिति सिद्धयसत्त्वे पर्वतो वन्दिमानिति सनुमि सत्त्वेः पर्वतो वन्दिमा
 निति सिद्धिसत्त्वे पर्वत इष्टा बलात्तादृशानुमियापत्तिरनुक्तं सिद्धिरूपे ॥ इदं चोक्तं जके छा व्यक्ते परि
 चायके रूपे ॥ उत्तेजक स्य तु तत्तद्व्यक्ति त्वेनेवेति बोध्यं ॥ तेन ॥ तत्तदिष्टायाः उत्तेजकत्वेन ॥ यत्किं विज्ञानमि

भवदिति भावः ॥ घटाभावात्मकतयेति ॥ अभावाधिकरणका भावस्य अधिकरणानतिरिक्तत्वादिति भावः ॥ इत्या
 दावित्यादिना अभावसाध्यक सधेतुमात्रपरिग्रहः ॥ स्वरूपसंबंधेनेति ॥ अभावीय विशेषणेत्यर्थः ॥ पूर्व
 क्षणकत्वेन विशेष स्वाभाविति ॥ पूर्वक्षणकत्वेन विशेषे यत्त्वं घटाभावादितदभावात्मकेत्यर्थः ॥ प्रा
 चांमते द्रव्य संयोग सामान्याभावात् नगीकारोदाह ॥ कपीति ॥ घटाभावस्य यत्किं चित्प्रतियोगितावधेदक घ
 टत्वावधिन्नानधिकरणत्वस्य हत्वधिकरणस्य संभवात् न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावात् सिद्धिनिबंधना व्या
 धिः संभवतीति भावः ॥ घटत्वं हेतुके यत्किं चित्प्रतियोगितावधेदक गुण सामान्याभावत्वावधिन्नानधिकरणत्वं
 न हेत्वधिकरणघटादेः संभवति उत्पत्तिकाले घटे गुण सामान्याभावसत्तात् ॥ अत आसंययतानुधावनं ॥ तृतीयवि
 वक्षणांनुसारं समाधत्ते ॥ यादृशेति ॥ यादृश्याः प्रतियोगितावधेदकत्वे याः अवधेदकादिन्नानधिकरणत्वं
 हेतुमतस्तदृश्याः प्रतियोगितायाः अनाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ विवक्षितत्वात् ॥ अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् ॥ कवि
 संयोगाभाववानासत्तादितादौ गुण सामान्याभावत्वावधिन्न प्रतियोगितायाश्च सादृश प्रतियोगितापदेनोपादातुं
 शक्यत्वे अतदनुवधेदकत्वस्य कपि संयोगाभावत्वे सत्ता न्याय्य इति भावः ॥ अत्र यधमे विशिष्टानधिकर
 णत्वं हेत्वधिकरणत्वं स्य तधमेभिन्न साध्यतावधेदकत्वं ॥ इति ॥ तत्तदिष्टायाः उत्तेजकत्वेन ॥ यत्किं विज्ञानमि

प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायता मिथ्या धन्यु गते धरा नांतु तत्तद्व्यक्तित्वेन ॥ ननु सकले धरा नांतु तत्तद्व्यक्तित्वेन गौरवा
 दिति ॥ सिद्धाधयिषा काले पर्वतो बन्धिमानिति सिद्धिसेत्वे पर्वतो बन्धिमानित्यनुमित्युत्पत्तेरतादृशसिद्धेर्न तादृशानु
 मित्तिप्रतिबंधकत्वं स्यादतुक्तं सिद्धाधयिषा विरहकालेति ॥ विशिष्टवक्तव्येति ॥ पर्वतो बन्धिवन्धिमानित्याद्य
 नुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानि रूपावच्छिन्नप्रकारता रूपाणि निश्चयत्वेन प्रतिबंधकता वक्तव्ये
 सार्थः ॥ तत्प्रयोजनमाह ॥ तेनेति ॥ सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः ॥ सामानाधिक
 रण्येनानुमितित्वं प्रतिलिखति ॥ सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिप्रतिलिख्यर्थः ॥ अन्यथावच्छेदकावच्छेदेना
 नुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतिः ॥ सिद्धिमात्रमिति ॥ पक्षविशेष्यकसाध्यप्रका
 रकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः ॥ उपाध्यायास्तु ॥ सिद्धाधयिषा विरहविशिष्टस्य सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यो
 रन्यतरस्याभावः पक्षतातेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेपि च नानुमित्यापत्तिरित्याह ॥
 तदुपपादयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्षिप्रवेनो प्रत्यक्षसामग्रीकालेकथं नानुमितिरित्युक्तदृशि
 व्यजिज्ञासानुत्पादार्थप्रथमतः स्वसिद्धांतमाह ॥ इदं नु बोध्यमित्यादिना ॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्थविशे

षदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः ॥ एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीपर्यंतानुधावनंचतद्विषये अनुमितिसामग्रीसंपत्तिप्रदर्शनार्थं
 स्वातंत्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शने प्रयासापत्तेः ॥ स्वातंत्र्येणेति ॥ ननु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः ॥ शाब्द
 सिद्धौ सत्यां समस्य मराब्दं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादादिसिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशोद्यकाले
 नु प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्युत्पादेन सामग्र्याभननुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वरूप्यावश्यकतया एकरू
 पेत्वेनोत्तेजकत्वासंभवात् ॥ एवमुभयत्र सिद्धाधयिषा विरहस्य नैकसंबंधेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामाना
 धिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिसामग्र्यांतु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविज्ञातीयसंयोगघटितसा
 मानाधिकरण्येनैकरूपेण तयोः प्रतिबंधकत्वासंभवादिदृष्टान्तायादिति दिक् ॥ ननु अनुमितिप्रतिप्रत्यक्ष
 सामग्र्याः स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वेभिन्ने विषयेपि प्रत्यक्षसामग्रीकाले नुमित्यनुपपत्तिः ॥ मन्मतत्वनुमाना
 तिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनोत्पादयनेव काशादत आह ॥ एवमिति
 अनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकेति ॥ तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्रा
 भावाद्गोचरोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ यद्वा ॥ अनुमितिसामग्रीप्रतिबंधिका ॥ अनुमितिसा

दिनकरीअ० मग्नेव प्रतिबंधिका॥ ननुभिन्नेविषयेप्रत्यक्षानुमितौ प्रतिबंधके लर्थः॥ तथाचप्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषय
 कानुमितिंप्रत्येव प्रतिबंधकतयापूर्वोक्तमनुपपत्तिरितिभावः॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ हेत्वाभासानिति॥ विजयलक्षणे
 ककार्यकारित्वमत्र संगतिर्बोद्ध्या॥ नमुलक्षणमकसाधारणधर्मज्ञानं विनाविशेषजिज्ञासानुदयादिभागोनि
 तप्रयोजक इत्यनेन लक्षणमाह॥ तल्लक्षणं त्विति॥ हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः॥ लक्ष्यलक्षणं ग्राहयति॥ तथा
 हीति॥ यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थवच्छेदकत्वं॥ तथाचवन्हिमान्धमादिसत्रवन्द्यभावेअतिव्याप्तिः॥ पर्वत
 विशेष्यकवद्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेनवन्द्यनुमितिंप्रति प्रतिबंधकत्वेनैवभावविषयकत्वस्य प्रतिबंधक
 तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ नचस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वं च
 अवच्छेदकत्वं तृतीयार्थः॥ वन्द्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
 त्वादतिरिक्तवृत्तित्वं च नातिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ अग्रामाण्यज्ञानानास्कं दितत्त्वस्याधिकस्य प्रतिबंधकताव
 च्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वनिवेशो दोषवन्हिमान्धमादिसादोवन्द्याभा

२॥ पर्याप्तनिवेशो असंभवायतेः ॥ २

२॥

लस्य एतदुत्तरकालीनमित्यादि॥ यत्किंचिज्ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेष्टा विरहास्तत्त्वात्॥ नानुमितिरिति॥ नानु
 मित्यापत्तिरित्यर्थः॥ तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वोपपत्तिमादितिभावः॥ नचयत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छा
 काले सिद्धिकालेप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यं॥ अनुमितिरामग्रीसत्त्वे आमादि विषयक यत्किंचिन्मानसादिमा
 मग्रीनियमेन यत्किंचिन्मानसाद्यस्यैव तादृशो॥ छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमित्युत्पत्तौ दृष्टापत्त्यसंभवात्॥ नचनुमि
 तित्वप्रकारकेष्टत्वेनानुगतस्येणेवोत्तेजकत्वं वाच्यं॥ तावत्तैवयत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसंभवान्ननुत
 तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं क~~वन्हिमान्धमा~~ गौरवार्त्तद्वत्त आह॥ वन्हिमान्धमादिसत्रवन्द्यभावेअतिव्याप्तिः॥ प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्य
 सत्त्व इत्यादिः॥ शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दवाधेनेवेष्टा विषयसिद्धिसंभवात्॥ भवत्येवेत्यनुमिति रित्यनेन संबध्य
 ते॥ तथाचानुमितित्वप्रकारकेष्टत्वेनोत्तेजकत्वं तत्रानुमितिर्भवत्येवेति॥ तल्लिङ्गकत्वमेव शाब्दस्य फलमा
 ह॥ एवमित्यादिना॥ नानुमितिरिति॥ इच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाया केरनुमितेजक
 त्वादितिभावः॥ इदं तु बोध्यं॥ पर्वतवन्द्यनुमितिर्मेजायतामित्याद्यनुगन्तेष्टानां पर्वतत्वावच्छिन्नदृश्यक
 त्वप्रकारानि रूपितवन्हि विधेयकत्वप्रकारतां शाब्दप्यनुमितेगोचरेष्टत्वेन रूपेणेवोत्तेजकत्वं

भा. नवतिद्देवान्निमान्भूता नवेति संशये वन्निमान् देवान्प्रभाववानि साहचर्यनिश्चयेऽप्रामाण्यज्ञाना
 स्कंदिततादृशानिश्चये वन्निमान् विशिष्ट हृदयविषयकत्वं सत्त्वादसंभव इति चेन्न ॥ ज्ञानस्यैतन्न
 ज्ञानपदस्यानाहाराप्रामाण्यज्ञानात्स्कंदितनिश्चयपरतया तादृशानिश्चयनिष्ठया तादृशविशिष्ट
 विषयकत्वं मनुजमिति प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वमिदं प्रथमाभादिति दिक् ॥ सत्यतिपक्षस्या
 निप्रदोषे वादीशंकते ॥ न च यत्रेति ॥ विशिष्टस्याप्रसिधत्वादिति ॥ वाषाणमयत्वे वन्निभावव्या
 व्यत्ताभावादिति भावः ॥ इष्टायत्तेरिति ॥ सधेतूनां प्रतिपक्षमर्थे विनदुष्टत्वमित्येव भावः ॥ अथवा
 प्रतिबंधकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वं ॥ अनियतदोषत्वापत्तेरिति ॥ पक्षे लाघ्याभावस्त
 मदशायां सधेतावपि दोषत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ इष्टं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य अनु
 मितिप्रतिबंधकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वं च ॥ हेतुदिकमप्यादिना ॥ साध्याभावविशि
 ष्टपक्षपरिग्रहः ॥ यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमादाय लक्षणं संभवति ॥

रक्षिकमादाय लक्षणं संभवति ॥ व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबंधकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वा
 त् ॥ किंतु व्यभिचारादिविशिष्टहत्वादिकमादायेवेति व्यभिचारादिविशिष्टहत्वादिकमेव दोष इति भावः ॥ ननु व्य
 भिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वं तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्ये तो दुष्टत्वं व्यवहारान्न स्यात् ॥ न च तादात्म्येन तद्वत्त्वं
 विवक्षाणीयमिति वाच्यं ॥ तथा सति वन्निभावविशिष्टहृदादेतादात्म्येन धूमभावे न हृदपक्षकधूमस्य दुष्ट
 त्वं न स्यादित्येता आह ॥ तद्वत्त्वं चेति ॥ न च वन्निव्यभिचारविशिष्टद्वयत्वादेर्धूमेषु सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं
 यादृशविशिष्टविषयकत्वं ज्ञानत्वेन यथेतु कानुमितिप्रतिबंधकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्वत्त्वस्येव दु
 ष्टत्वादिति ॥ सत्यतिपक्षत्वादेरनियतदोषत्वादिनां मतमाह ॥ वेरिति ॥ ननु वन्निभावादिव्याप्तेर्येदेनो
 पादात्तुराक्यत्वेपि तस्याः धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह ॥ तद्वत्त्वं चेति ॥ ज्ञानेति ॥ एकज्ञानवि
 षयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः ॥ तद्वत्त्वस्य साध्याभाववत्त्वस्य ॥ तत्र ॥ बाधकाले धूमादि सधेतावित्यर्थः ॥ अत्र प्रति
 परामर्शकालीने धूमादिसधेतोतत्कल्पनात् ॥ ननु सधेतावपि बाधितेति व्यवहारेण संबधत्कल्पनं शी

आह

दिनकरी १० अनस्य भविष्यतीत्यतः ॥ तत्र इति ॥ बाधभ्रमकालीने सधेता विद्यर्थः ॥ प्रत्युताय न बाधितः ॥ पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येवमनुमानः
वहारादिति भावः ॥ तादृश व्यवहारोऽव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षितमाहुरित्यस्वरसौबीजं ॥ यथाश्रुत
विरोधित्वयोगे बीजमाह ॥ तेनेत्यादिना ॥ ननु तद्धेतुक तसाध्यकानुमितं प्रात तद्धेतोः साध्यव्यभिचारिण
हाभावो हेतुर्वीच्यस्तत्राह ॥ तदभावेति ॥ नक्षतिः ॥ नाव्याप्तिः ॥ ननु अत्र उक्षणेऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधवि
शेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथा च धूमवान्वहेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि
विषयक चोरेऽतिव्याप्तिरिति तस्य प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह ॥ संक्षेपात् ॥ प्रकृतानुमितिप्रति
न बंधकतावच्छेदकान्तरा घटित्वानुमिति विरोधितावच्छेदके विशेषणीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि
चारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतो व्यभिचारस्तद्वदित एवेति तत्रातिप्रसंगः न १०
तिदिक ॥ नन्वत्रानुमितितत्करणज्ञानान्तरप्रतिबंधकत्वं अन्यतरनिष्ठप्रतिबंधकतात्पर्यकत्वं
तदघटितं यदि पर्वतो बहिर्माभूमादिहा दोषन्यभावविशिष्ट इदं स्यापि दोषताप्रसंगः ॥ तस्य पर्वतो बहि

वविशिष्ट इदं दावव्याप्यतेः ॥ प्रतिबंधकताभाववतिरुदइत्येतादृशज्ञाने वन्ध्यभावविशिष्ट इदं विषयकत्वस्य सत्त्वात्
विशिष्ट इदं केवलं इदं नतिरेकादत आह ॥ यद्विषयकत्वेति ॥ एतद्विवक्षणे प्रयोजनमाह ॥ तेनेति ॥ बाधभ्र
मस्य बाधभ्रमसाधारणस्य पर्वतविशेषक वन्ध्यभावप्रकारकत्वादित्यर्थः ॥ अनुमिति विरोधित्वेति ॥ अनुमिति
विरोधितावच्छेदकत्वेपिनक्षतिः ॥ न वन्ध्यभावादावतिव्याप्तिः ॥ इतरथा तु वन्ध्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशे
षक वन्ध्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रवेष्टत्वात् तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः
यादृशविशिष्टेति विवक्षितं तत्रानुमिति व्याप्तिरित्याह ॥ तत्रेत्यादिना ॥ न वन्ध्यभावविशिष्ट पर्वतस्याप्रति
धत्वेपियादृशविशिष्टपर्वतवन्ध्यभावत्वविशिष्टवन्ध्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ यादृशविशिष्टेति
विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशने यथा वन्ध्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबंधकताभाववतिव
ह्यभाव इति ज्ञानेन तत्रातिव्याप्तिरभावात् ॥ न च पूर्वोक्तरीत्या वन्ध्यभावविशिष्ट इदं दावव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ यादृशविशि
ष्टेति विषयकत्वेन तस्य यदुपावच्छिन्नविषयकत्वेन तस्य कत्वात् तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् इदं इति ज्ञानेन च व
भावावच्छिन्नविषयकत्वभावात् ॥ अत्रानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रतिबंधकता

भावः ॥ प्रतिबध्यतेति ॥ व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यतेत्यर्थः ॥ एवंच साधारणोऽनुपसंहारिणोऽप्यसि
 ज्ञानप्रतिबंधक रूपदूषकताबीजैक्येनेकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते ॥ साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन
 सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणाच व्यतिरेक व्याप्तिज्ञानस्यप्रतिबंधादितिभावः ॥ प्राचीनमतमाह ॥
 अन्येति ॥ पक्षेसाध्यसंदेहदूषायामेव असाधारणस्य हेत्वाभासता ननु निश्चयदशायांतदापक्षस्यैव
 सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्यावत्तत्वाभावादतिशयोक्त्येव सत्यत आह ॥ इदं चेति ॥ असाधारण्यघटक
 सपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वेनेत्यर्थः ॥ तत्र निश्चितसाध्यवतिपक्षे ॥ साधारणादित्रयाणां मेकहेत्वाभासत्वा
 नुपैवर्तिर्वेदतीत्यनेनास्वरसः सूचितः ॥ व्यतिरेक व्याप्तिग्रहप्रतिबंधेति ॥ केवलान्वयिसाध्यकेच अन्वय
 व्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरितिभावः ॥ नन्वेवंसाध्याभावसाधकासत्प्रतिपक्षादिरूपधर्मभेदोन स्यादत आ
 ह ॥ सत्यतिपक्षेति ॥ प्रतिहेतुः ॥ प्रतिकूलोद्वितीयो हेतुः ॥ इति शेषः ॥ इत्यनयोर्भेदः ॥ ननु दूषकताबी
 जनुदूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्यतिपक्षहेतुत्वमेविरुद्धरूपहेत्वाभासइत्युच्यते ॥ यदातत्रान्वयिनाहेत्वत

रेप्रतिशेधस्तत्र सत्यतिपक्षोयत्रनुव्यतिरेकिणातत्रहेत्वाभासांतरस्यात् अतोभेदकांतरमप्याह ॥ साध्याभावैः ॥ वस्तु ति
 गत्यासाध्याभावसाधके हेतावेवतवसाध्यसाधकभ्रमेतिप्रस्थापनावृद्धिः ॥ प्रतिभ्रमरूपाशक्ति सूचकत्वे
 असाधारणस्यनत्वेव सत्यतिपक्षस्येतिभावः ॥ साध्याभावव्याप्येति ॥ एवंसाध्यवदन्यत्वव्याप्यव्याप्यव्याप्यः
 पक्षनिष्ठैसाध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यो ॥ अन्यतमत्वादिना अनुगमान्ने विभागव्या
 घातः ॥ सत्यतिपक्षे व्यवहारोपयिक मन्येयां लक्षणमाह ॥ अगृहीतति ॥ नियत्वव्याप्यशब्दवत्ताज्ञानरू
 पकालीना नियत्वव्याप्यकृतकत्व परामर्शसत्वेपिसत्यतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनांतं विशेषणं ॥
 गृहताप्रामाण्यक नियत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानियत्व व्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्वेपितद्व
 वहाराभावादगृहीताप्रामाण्येति प्रथमोऽर्थतिविशेषणं ॥ तद्वत् कालीनानियत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्वेपित
 त्रोऽप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावात् अगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपर्यर्थतिविशेषणं ॥ व्यवहा
 रमात्रोपयोगिना निरुक्त रूपस्य प्रकृतानुपयोगः ॥ उपस्थितिघटितस्याक्त रूपस्य स्वरूपं सत एवोक्तं

क तदभावनिश्चयः अनाहार्यप्रामाण्य ज्ञानानास्करिततः। भूमिक तदभावनिश्चयः बाधबुध्यन्तरक्षणे लौकिकसंनिकर्ष
जन्यविशिष्टबुधेः अनुभविकत्वादाह ॥ लौकिकसंनिकर्षजन्येति ॥ नचैवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनि
श्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुध्यापत्तिरिति ॥ अलौकिकप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादावनि
वेनूयतदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुधो तदिन्द्रियजन्यलौकिक तदभावनिश्चयेन प्रतिबंधकत्वोपगमात् ॥
तदिन्द्रियजन्योपनीतमानात्मक बाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिक तद्विशिष्टबुध्युदयात् ॥ प्रति
बंधकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वस्य निवेशः ॥ नचलौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमासुलेतदधिकरणे प्रतियोगिनोऽ
सत्त्वादेवनतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेनेति वाच्यं ॥ यत्र प्रतियोग्यधि
करणे एव संनिकृष्यधिकरणांतरे वृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षासि कारोपो दोषेण जनितः तदुत्तरं तदधिकरणे प्रति
योगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् ॥ तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकस्य दोषस्य प्रतिबंधकत्वादेव नेयमापत्तिः ॥ अ
न्यथाऽअभावापत्तिरिति क्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न ॥ यत्र विनश्यदवच्छेदोपगमाभावलौकिकप्रत्यक्षा

पारणा

सकारोपः तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात् ॥ यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे
प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोष समवधानंतत्राभावप्रसोत्तरं प्रतियोगि नो लौकिकप्रत्य
क्षासकारोपोपपादनेत्येन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकत्वोपगमात् ॥ शृंगेन पीतः वंशेनोर
गइति निश्चये पित्तमंडकवसां जनादिदोषवशाच्छृंगः पीतः अयमुर्गइत्यारोपो दयात्तत्र व्यभिचार वार
णायामह ॥ दोषविशेषेति ॥ दोषसामान्या जन्यत्वनिवेशेऽभ्यसमात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यतापत्तिवारणाय वि
शेषेति ॥ तथाच पित्तमंडकवसां जनादिदोषान्विशिष्टापादाय तदजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ नि
वेशनीयमिति भावः ॥ नचपित्तद्रव्यात्मकदोषा जन्यत्वनिवेशोऽव्यर्थः ॥ शृंगः पीतइति भ्रमे शृंगवद्विभू
यमानस्यैव पीतद्रव्यपीति भ्रम आरोपोपगमेन तदंशे लौकिकत्वाद् लौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेद
कोटौ निवेशो देवतत्र व्यभिचार वारणाय इति वाच्यं ॥ पीतद्रव्यस्यांतरावस्थानदशायां पित्तपीति भ्रमः शृंग

दिनकरी
१४

दे प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारा तदंशे तस्या लौकिकत्वात् ॥ तथा सति शब्दः पीत इति अनुमान
प्रत्यक्षोत्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिः तद्यंजक लौकिक विषयतायास्तत्राभावा
वादि तितुन ॥ लौकिक विषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वाप्यपि साक्षात्कारित्वव्यंजकत्वादप्यथायमु
गदिति स्मर्यमाणारोपसाक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः ॥ शरेवानपीत इत्यादितदिन्द्रियजन्य बाधबुद्धौ स्म
रं पितादिदोषवशाज्जन्यः पीत इत्यारोपोपधनुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्ते द्वियमेदभिन्नप्रतिबंधकाभावे वि
दोषविशेषजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं निवेदनीयमिति भावः ॥ ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ
लौकिकान्यत्वं स्य निवेदो बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकरुग्नि कर्षजन्यत्वं संशयापत्तिरिति चेन्न ॥ भूत
लंघ्यवदित्याद्याकारकलौकिक प्रत्यक्षोपसत्तिकाले स्वातंत्र्येण कथंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतत्वे प्रका
रतया भानवारणाय समानधर्मतावच्छेदकक तत्कोटिलौकिक प्रत्यक्षसामग्र्यापि विपरीतकोटिभान

१४

ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति ॥ साध्याप्रसिध्यादय इति ॥ आदिना साधनपरिग्रहः ॥ केचिन्मतमाह ॥ एवं बहि
मानि आदिना ॥ वदंतीत्यदिना नास्वरसः तदीजंतु नीलधूमव्याप्तिरसत्वात्कथं व्याप्यत्वा सिद्धिः ॥ न च तत्र व्या
प्तिरसत्वेपि नीलधूमवत्त्वस्य अनवच्छेदकत्वेन तदवच्छेदन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यं ॥ अतिरिक्तवृत्तित्वरूपवच्छेदकत्वस्य न
नीलधूमवत्त्वस्य सत्त्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावाद्याप्यत्वासिद्धिस्त्यपि न ॥ न अस्मिन् पशुमांसास्त्रादिमत्तत्वात् तत्र
दोषविशेषात् साध्यापत्तेः ॥ साध्यापक्षपातोत्तरादिजाने लंघ्यत्वेन सास्त्रादेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावात् ॥ असुबा
नीलधूमत्वादेः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावा न ह वच्छेदेन व्याप्यत्वावस्थाप्यत्वासिद्धिः ॥ ननु तस्या हेत्वाभा
सत्वं ॥ अनुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् ॥ न च बहिर्भूतव्याप्तिप्रमेयवा निति प्रमेयत्वसामाना
धिकरण्येन व्याप्तिवगा हि ज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुता वच्छेदका वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया न दिशे
धितवानि रूपाप्यत्वासिद्धेर्हेत्वाभास इति वाच्यं ॥ तावताप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूप
संबंधरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदस्य व्याप्तिभावानवगाहितया विरोधात् ॥ तस्माद्यर्थविशेषणसूत्रेण व्याप्यत्वासिद्धि
हेत्वाभासः पुनरप्यधिकेन निगृह्यते ॥ साध्याभावादिन्द्रियादिना साध्यवदन्यत्वं पक्षारणिसाध्यादेशपरिग्रहः ॥ तत्रार्थ

गात् ॥ पक्षविशेष्यक साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयानुमितिप्रतिबंधकस्तदभावः कारणं भूतत्वाद्वा प्रमात्व
 सेवबाध इति प्राचीनमतं दूषयति ॥ एवमिति ॥ प्रमात्वज्ञानमिति ॥ प्रमात्वनिश्चयानुमिति ॥ मानाभावादिति ॥
 ग्राह्याभावानवगाहिनः स्तोदराज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः ॥ ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्रा
 प्रामाण्यज्ञानकाले नुमिते रुदयान्तसाध्याभावज्ञानप्रतिबंधकं ॥ अस्मन्मतं तु तदा साध्याभावप्रमात्वनि
 श्चयाभावादेवानुमित्युत्तरं आह ॥ गौरवादिति ॥ तथा च तत्रानुमिते निवाहाय संराय निश्चयसाधा
 रणा प्रामाण्यज्ञानाभावे एव प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते ननु पक्षविशेष्यक साध्याभावज्ञानप्र
 मात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वं गौरवादित्यर्थः ॥ यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति न तत्र प्रामाण्यज्ञानं न
 वा ॥ प्रामाण्यज्ञानं तत्रानुमितेर्न भवत्येवेति भावः ॥ साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयत्वेन नुमितिप्रति क
 र्ता विशिष्टांतरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति ॥ ननु गृहीतप्रामाण्यक साध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वं प्रथ

मोपस्थित प्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह ॥ अन्यथेति ॥ सस्मृतिपक्षादावित्यादिना ॥ सिध्यादिपरिग्रहः ॥ प्रतिबंध
 कत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादि ॥ साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबंधकत्वमत आह ॥ किंत्विति ॥ क
 चिदुपयुज्यतेति ॥ तथा चानुमितितत्करण
 ज्ञानान्यतरप्रतिसाक्षात्प्रतिबंधकी भूतज्ञानविषयत्वाभावात्तरसाध्याभावप्रमात्वहेत्वाभास इति भावः ॥ व्यभिचारज्ञा
 नादेरित्यादिना सिद्धिज्ञानपरिग्रहः ॥ भेदादिति ॥ तथा च बाधस्थले ॥ सिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेऽपि बाधज्ञान
 स्य व्यभिचारादि विषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासांतरत्वमिति भावः ॥ न च हेतुमात्रपक्षः साध्याभाववन्नित्या
 कारक एव बाधग्रहः ॥ कुतो न भवति सामग्रीसत्वात् तथा च व्यभिचारज्ञानात्मिके व बाधबुधिरिति वाच्यं ॥ परामर्शमिका
 व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबंधकत्वेन बाधबुधेर्यभिचारविषयकत्वासंभवात् ॥ एकहेतौ व्यभिचारव्यभिचारविषय
 केकनिश्चयासंभवश्च ॥ नन्वयोगोलके पक्षकधूमसाध्यकवाक्ये हेतुकत्वा धौलिके प्रसक्तवद्वा व्यभिचारलौकिक
 प्रसक्तमपि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्यतीत्यत आह ॥ किंचेति ॥ अकिंकर इति ॥ व्यभिचारज्ञानं हि अनुमितौ न सा चि

दिनकरी शास्त्रतिबंधकं किंतु परामर्शप्रतिबंधद्वारा ॥ तथाच परामर्शोत्तरकालीनव्यभिचारज्ञानं मकिंचित्करमिति तत्र अनुमान
 बाधबुद्धिरेव प्रतिबंधकेति भावः ॥ व्यभिचाराद्यसंकीर्णमपि बाधं प्रदर्शयति ॥ एवमित्यादिना ॥ बाधस्यैवे
 १६ ति ॥ तत्रपक्षे हेतुसत्वे न स्वस्यासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तिरूपस्य व्यभिचारस्य च
 भावादिति भावः ॥ बाधतद्व्याप्यभिन्नाये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपितन्मध्यएवातर्भवतीति पाठः ॥ बाधः
 साध्याभावविशिष्टपक्षादिः ॥ तद्व्याप्यः सत्यतिपक्षः स्तद्धिन्ना व्यभिचारविरुद्धा सिद्धास्तद्व्याप्यानांत
 त्रैवांतर्भावइत्यर्थः ॥ व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वेन
 न पंचहेत्वाभासानंतर्गतत्वेन तस्य अतिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः ॥ न प्रतिबंधकइति ॥ साध्याभाव
 व्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमात्राभावादिति भावः ॥ दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति ॥ १६
 साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबंधकत्वादिति भावः ॥ असाधारण्य

२ हेत्वाभासत्वं न स्यात्तु म आह ॥ तद्विरोधितयेति ॥ अनुमितिकारणीभूत साध्यसंसृष्टज्ञानविरोधितयेत्यर्थः ॥ २

प्रतिबंधकत्वमवश्यं अंगीकर्णीयं ॥ तथाच बाधनिश्चयोत्तरं मयिनापत्तिर्लौकिक ॥ सन्निकर्षजन्यसंशय
 स्य तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधिकायास्तत्वेन विपरीतकोटिभानासंभवात् ॥ तर्हि कापिलौकि
 कजन्यत्वसंशयानस्यादिति चेन्न ॥ ज्ञानप्रयासत्वेव पूर्वोपास्थितकोटयोर्भानसंभवादिति ॥ यत्तु ॥ संशयपूर्
 वतत्कोटयोरौकिकसन्निकर्षसत्वे कथं संशयस्य लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं ॥
 तत्कोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकायास्तत्र सत्वादिति ॥ तन्न ॥ तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्वे
 पिसंशयजनकदूरत्वादित्येष लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकस्य सत्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः अभा
 वादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ कस्य चिन्मते दूषयति ॥ न ॥ इति प्रयुक्तमित्यनेनान्वयः ॥ न चे
 न्वेव बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेव अनुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य अनुमिति विरोधित्वं ना
 मिति ॥ नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्येव सत आह ॥ आदीति ॥ आदिना सिद्धायि
 वाकालीनसिद्धिपरिग्रहः ॥ न च संशयांतरासत्येवानुमिति रिति वाच्यं ॥ सति विशेषदर्शने संशयायो
 साध्यसंशयादिति ॥ ननु संशयशून्यकालेपिसिद्धा
 धात्रिवाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकसाध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्यैव सत आह ॥

दिनकरी अनु

१७

५

नानुसाद प्रयोक्तृत्वाभावात्तेषां भासत्वनुपपत्तिरिति भावः ॥ नच संशयसामग्र्याः सत्त्वात्कथं पक्षैकदेशो साध्यनि मानखंडः
श्रवणंतिवाच्यं ॥ सर्वत्र धर्मितावच्छेदकत्वं संशयसामग्रीसत्त्वे पिघटत्वादि धर्मितावच्छेदकत्वं साध्यनि श्रव्या
सादेवाधकाभावात् ॥ समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् ॥ समानविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वेप्याह ॥ अस्तु वे
ति ॥ तस्य ॥ सहचारेण ग्रहस्य ॥ तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुसाद प्रयोक्तृत्वाभावा
दिति भावः ॥ नच तत्र सहचाराग्रहप्रयोजनकः संशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात्
नच संशयविषयसामग्र्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यं ॥ सर्वमभिधेयमित्यादावभिधे
यत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ तदिसर्थेति ॥ तेन साधारणेनातिव्याप्तिरिति भावः ॥
धूमप्रागभावेति ॥ तस्य व्याप्यतावच्छेदकी भूतधूमत्वघटितत्वेन तत्संग्रहो न स्यादिति भावः ॥ स्वस्य
स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वरूपाभावाधर्मोत्तरेति ॥ नच नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मो
तराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वमिन्नेत्वाभावोदितवाच्ये ॥ स्वाविषयकप्रतीतिविष

१७

यत्तस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूप्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरत्नपर्यवसितस्य त
दर्थत्वात् ॥ शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वेनीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रका
रत्वयोर्भेदात् ॥ नचैवं बहिर्मदन्त्यावृत्तित्वस्य बहिर्व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिस्तस्य बहिर्त्वरूप
तादृशधर्मोत्तरघटितत्वात् ॥ धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिमियाधर्मोत्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षणस्यो
रावमत्वादि तिवेन ॥ स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकस्य विवक्षितत्वात् ॥ बहिर्त्वरूपबहिर्मदन्त्यावृत्तित्वाव्या
धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाच्चेत्तदोषासंभवात् ॥ स्वव्यापकत्वेन धर्मोत्तरस्य स्वघटकसाध्यसंबंधिताव
च्छेदकत्वेन ॥ अन्यधूमालोकान्यतरत्वस्य बहिर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ॥ धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वा
व्यापकत्वादिति ॥ विरुद्धयोः परामर्शहेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्शेति श्रमवारणाया ॥ ह ॥ स्वसाध्येति ॥
स्वसत्त्वतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुस्तसाध्यस्य विरुद्धोऽयः साध्यो मावेत्यर्थः ॥ ननु सत्तिकालिनघटेत्यादिभूतो
क्तमयुक्तं तत्र पक्षे घटेण धूररन्यत्वाभावादत आह ॥ पक्षतावच्छेदकति ॥ कालस्य वेदशस्याप्यपक्षतावच्छेदक
त्वाधसंभवाच्चदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतापरिहृतेमाह ॥ एवमिति ॥ बोध्यमिति ॥ तत्र पक्षे कक्षे संयोगव

दिनकरी। त्वेपि पक्षतावधेदमूलावधेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥ ॥ श्री ॥ इत्यनुमानं ॥ ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ अवसरसं अनुमानं
१८

इति
मुक्तावली व्याख्या दिनकरी

अनुमानचण्डाल

समाप्तम् ।

॥ २ ॥
५ (४)

१८

घटके सपक्षत्वे निश्चयगर्भे न तु साध्यवत्त्वमात्रमिह ॥ सपक्षइति ॥ एवमग्रेपि ॥ सपक्षत्वविविपक्षयोर्निवेशस्य फल
माह ॥ शब्देत्यादिना ॥ पूर्वमुक्तमिति ॥ असाधारणः साध्यासमा ॥ नाधिकरणइत्यादिनोक्तमिहार्थः ॥ केवलान्वयि
पक्षकेतीति ॥ अत्र पक्षतासाध्यसंशयरूपा ग्राह्या ॥ तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा
च नदासाध्य निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्य सधेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषा विरह
विशिष्टमिध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः ॥ अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वं मुपयादयति ॥
सर्वमभिधेयमित्यादिना ॥ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलीभावादिति ॥ संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयतरा
यवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्यावश्यं वक्तव्यतया प्रकृतसाध्यसं देहसत्त्वं तत्पूर्वत
सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य निश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसामा ॥ नाधिकरण्यविशिष्टधर्मत्वादिरूपव्याप्ति
ग्रहानुयादा न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः ॥ क्षेतरभावादिति ॥ तदानीमपि केवला
त्वयित्वेपक्षकत्वरूपस्यानुपसंहारित्वस्य क्षेतरभावादित्यर्थः ॥ तथा च तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात् तस्य व्याप्तिज्ञा